

Kunskapsöversikt

2022:1

A vintage Corona Four typewriter is shown on a dark wooden surface. The typewriter is black with a prominent keyboard and a carriage. The word "CORONA" is printed in gold on the front panel, with "FOUR" underneath it. A large white geometric shape, resembling a stylized 'D' or a large letter, is overlaid on the image, partially obscuring the typewriter's carriage and keyboard area.

Exillitteratur i Sverige 1969 till 2019

Exillitteratur i Sverige 1969 till 2019

Daniel Pedersen

Kunskapsöversikt 2022:1

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

**Delegationen för
Migrationsstudier
Ju 2013:17**

Delmi Kunskapsöversikt 2022:1
Beställning: www.delmi.se
E-post: ju.delmi@regeringskansliet.se
Omslagsfoto: Patrick Fore, Unsplash
Stockholm 2022
ISBN:978-91-88021-92-2

Förord

De litterära skildringarna av det samtida Sverige under de senaste 50 åren speglar hur samhället och människorna förändrats. Litteraturen ger oss en inblick i ett liv levt genom någon annan och kan skapa både förståelse och igenkänning hos läsaren. Antalet människor med utländsk härkomst har också ökat i Sverige under denna period. Deras skildringar av Sverige och av det gamla hemlandet rör både förändringar i samhällsstrukturen och politiska skeenden. Den yttrandefrihet som Sverige kunnat garantera har för en del av de här författarna erbjudit en möjlighet till fri litterär- och kulturell utveckling under exilen som tidigare inte varit möjlig.

Den här kunskapsöversikten ger inblick i den litterära utvecklingen bland exilförfattare i Sverige och bygger på material som inhämtats från antologier, diktsamlingar och romaner. Texterna analyseras sedan mot sin samtid i fråga om samhällsklimat, politik och befolkningens sammansättning. Exilförfattarnas plats i den svenska litteraturen och deras bidrag till densamma har förändrats. Språkligt har författarna erövrat, anammat och utvecklat språkbudet i egna riktningar – vilket skapat såväl igenkänning som förundran hos läsaren. Exillitteraturens möjligheter att bidra till läsfrämjande, språkutveckling och integration, genom att skapa igenkänning hos andra generationens invandrare eller människor i en integrationsprocess, har ett särskilt värde.

Kunskapsöversikten är författad av Daniel Pedersen, fil. dr och forskare i litteraturvetenskap vid Institutionen för kultur och estetik på Stockholms universitet. Arbetet med kunskapsöversikten har följts av Delmis kommittéledamot Kerstin Brunnberg. Vid Delmis kansli har utredningssekreterarna Suzanne Planchard, Linus Liljeberg och Iris Luthman bidragit till granskningen. Som brukligt i Delmi-sammanhang ansvarar författarna själva för kunskapsöversiktens innehåll, slutsatser och rekommendationer.

Stockholm december 2021

Joakim Palme
Ordförande Delmi

Henrik Malm Lindberg
Tf Kanslichef Delmi

Sammanfattning

Utifrån idén om att exil är en erfarenhet som kan löpa över generationer syftar den här kunskapsöversikten till att teckna en bild av exillitteraturen i Sverige under de senaste 50 åren, från 1969 till 2019. Tanken att exil kan fungera som ett "kulturellt minne", alltså ett minne som institutionaliseras och traderas mellan generationer, har undersökts utifrån ett flertal skönlitterära exempel.

Sverige har under de senaste 50 åren gått från att vara ett tämligen homogent välfärdssamhälle till ett heterogent samhälle där allt större fokus läggs på privata alternativ, valfrihet och personligt ansvar. Därför är det inte förvånande att den tidiga exillitteraturen fokuserar på diskrepansen mellan ett homogent majoritetssamhälle och de få invandrarna, medan den samtida exillitteraturen fokuserar på social utsatthet kopplat till ursprung, etnicitet och livssituation. Erfarenheten av främlingskap, utanförskap och att leva mellan två kulturer förenar generationerna, även om erfarenheterna utifrån samtidshistoriens förändringar ser olika ut. Kort formulerat kan man hävda att exilen i någon mening har övergått från att vara en relation mellan två distinkt åtskilda geografiska områden (inte sällan nationalstater) eller kulturer till en relation mellan olika sociala grupper inom en och samma nation. Huruvida det senare överhuvudtaget alls kan benämnas som "exil" förutom i överförd bemärkelse kan diskuteras. I denna studie har idén ändå prövats och framställningen har syftat till att vara transparent rörande skillnaderna mellan epokerna och de teoretiska problemen med att applicera begreppet "exillitteratur" på de olika fenomenen.

I fem delar har var och ett av decennierna kortfattat undersökts utifrån begreppen minne, kultur och språk, och några representativa texter har analyserats mer i detalj. Studien avslutas med fördjupningar av tre författare som debuterade på svenska under olika decennier: grekiskfödde Theodor Kallifatides, ungeskfödda Ildikó Márky och iranskfödda Jila Mossaed. Alla tre har gemensamt att de har ett annat modersmål än svenska, men att de valt svenska som sitt litterära språk. Genom grundlig analys av deras texter belyses hur olika aspekter av exilerfarenheten framträder beroende på författarens relation till ursprungslandet. Alla tre författare skriver om relationen till det svenska språket, om upplevelsen av att hamna mellan kulturer och tider. Beroende på ländernas politiska utveckling framträder exilen som smärtsam på olika sätt för dem. För Mossaed, som vare sig kan återvända eller publiceras i Iran är relationen sårig, medan Kallifatides – som

---

inte bara fritt kan återvända utan dessutom äras i sin hemby – med lätthet rör sig mellan länderna.

Det som förenar författarskapen som undersöks i den här översikten är att synen på det svenska samhället är ambivalent. Känslan av att inte tillhöra, eller för den delen inte helt beredas tillträde till, majoritetssamhället förenar många av skildringarna. Det som gått förlorat med exilen är den självklara tillhörigheten, medan det som vunnits med exilen är frihet och en viss lättnad från traditioner.

Vad gäller språket förenas författarna i ett självreflekterande förhållningssätt till svenskan. Både i det att man försöker att finna nya uttrycksmöjligheter eller inkluderar underrepresenterade socio- och dialekter, samt att man oftare lever i en mångspråkighet som gör att svenska inte är det enda eller huvudsakliga uttrycksmedlet. Det går vidare att hävda att den artikulerade "kampen" kring språket gör det möjligt att skilja ut författare med exilerfarenhet från andra. Genom språket kan också en mängd kulturella skillnader uttryckas. Språket blir, genom att det exempelvis inkluderar uttryck från andra språk, en bärare av minnen från det förflutna. Det blir både en identitetsmarkör och ett kommunikationsmedel.

Summary

Beginning with the idea that exile is an experience that traverses generations this survey investigates Swedish exile literature, its development and history, from 1969 to 2019. The theoretical background, beside previous studies on exile literature, proceeds on the concept of “cultural memory” and the idea that experiences of previous generations can be institutionalized and inherited by younger generations. This has allowed the survey to use a concept of “exile” that is flexible and includes more “classical” (i.e. first-generation immigrants) authors in exile as well as the younger generations of second-generation immigrant authors that often use exile as a means to describe their relationship to Swedish society as being “in exile”.

The survey tries to simultaneously show that Sweden’s contemporary history, from being quite a homogeneous society to a multicultural one with more emphasis on freedom of choice, private alternatives and personal responsibility, has been very important for exile literature. When the author Theodor Kallifatides (1969) describes Sweden, it is a well-organized welfare state with few immigrants – at least not from Sweden’s close proximity. Over the course of time, this changes, and from the beginning of the nineties, many immigrants came to Sweden. The collapse of the Eastern Bloc as well as the civil war in former Yugoslavia, and the economic crisis, changed Sweden and the domestic political rhetoric. Following these major events, Swedish exile literature changes from describing differences between countries to differences within one country. Suburban life with poverty, alienation, and racism becomes more prominent. The transformation of the welfare state and tensions between different minorities as well as the “Swedish” majority is also described.

The survey looks separately at each of the five decades in the time frame from the concepts culture, language and memories, and besides giving a broad description it also discusses a few poignant literary examples more in detail. The survey ends with three short case studies where three authors are analysed: the Greek-born Theodor Kallifatides, the Hungarian-born Ildikó Márky and the Iranian-born Jila Mossaed. All these authors have in common that they have another mother tongue than Swedish, but they have chosen Swedish as their literary language. It shows different literary strategies to describe and deal with exile. Kallifatides often recall and uses tension between the two countries in his novels. Exile for him is primarily not painful, but productive. Márky often uses exile as a parallel possibility to present life.

Her characters often travel between Sweden and Hungary, are always in motion, and almost never at home. In Mossaed's poetry exile is more painful. She has no possibility to return and is very critical of the way Iran has changed. In her poetry the landscapes of the two countries become more and more like one, oscillating between the two in her poetic imagery.

One common trait among the authors in this overview is the feeling of non-belonging to the Swedish majority society. There are different types of cultural clashes, not only between the country one once left and Sweden but also between different generations of exiles in Sweden. The forms to articulate this is not only by describing the experience. Many authors, in their drive to find new ways to express a minority view in a majority language, use slang, sociolects, and other linguistic treats to undermine what is to be expected or said. In one way it turns into a struggle, and this articulated distance unifies the literary texts through the entire time frame of this overview.

Innehåll

1. Inledning.....	11
1.1 Syfte och material	12
1.2 Disposition.....	14
1.3 Exillitteratur som forskningsfält	15
2. Teoretiska ansatser.....	18
2.1 Begreppet exil-.....	18
2.2 Språk och kultur.....	21
2.3 Minne.....	21
2.4 Sammanfattning	24
3. Exillitteratur 1969 till 2019 i Sverige: en historik	25
3.1 Det homogena Sverige: 1969–1979.....	26
3.2 Det statiska Sverige: 1979–1989.....	32
3.3 Det förändrade Sverige: 1989–1999	37
3.4 "Genombrottet": 1999–2009	41
3.5 "Exilens slut" och det nya Sverige: 2009–2019	50
4. 1969–2019: Tre fördjupningar	59
4.1 Den lyckliga exilen? Om inre och yttre exil hos Theodor Kallifatides.....	59
4.2 Främlingskapet som permanent tillvaro: Ildikó Márky.....	67
4.3 Landskapen i varandra: Jila Mossaed	73
5. Utvidgande diskussion: vad tjänar exillitteraturen till?.....	87
Referenser	90
Förteckning över tidigare publikationer.....	96

---

1. Inledning

"Istället för hemland håller jag världens förvandlingar"

(Sachs 2020:305)

Den tysk-judiska poeten Nelly Sachs, sammanfattar i en rad den exilerades predikament: "Världens kontinuerliga förvandlingar är någonting annat än ländernas statiska tillstånd". För Sachs var exilens oupphörliga rörelse ett sätt att vila på de vingar som är i konstant flykt, för att parafrasera poeten Erik Lindegren. Konstaterandet av detta var ett sätt för Sachs att befria sig själv från ländernas tvång. Hennes gamla hemland som inte ville veta av henne, det nya hemlandet tog visserligen emot henne – men länge avslogs hennes medborgarskapsansökningar. Och kanske kan man just dela in exilförfattare i två grupper: De som likt Nelly Sachs försöker finna ro i det kontinuerliga och ser exilen som ett permanent tillstånd, där själva exilen eller språket blir det som de kan vila i. Den andra gruppen anser att de i sin exil ständigt färdas bort från det hem de en gång hade, de som med tiden och frånvaron blir allt mer främmande för sig själva och för språket. Den senare synen kan illustreras med en annan Nobelpristagare, Joseph Brodsky, som skrev följande om exil:

exilförfattaren är som att vara en hund eller en människa som slungats ut i den yttre rymden i en rymdkapsel (mer som en hund, givetvis, än som en människa, eftersom ingen kommer att hämta hem en igen). Och kapseln är ett språk. För att avsluta metaforen, bör det tilläggas att passageraren snart upptäcker att kapseln inte graviterar mot jorden utan ut mot rymden.

(Brodsky 1997:36)

Exilförfattaren beskrivs här som en ensam kosmonaut, på väg ut i rymdens oändliga mörker. Att vara i exil är således att ha lämnat någonting hemtamt för att färdas ut i det okända. Brodskys liknelse säger oss vidare att exilen inte är en förvandling, utan en omgivande motståndslös tystnad där gravitationen har slutat gälla. De två synerna på exil som här exemplifieras av Sachs och Brodsky vittnar om att författare kan ha liknande erfarenheter, snarlika öden, men två helt olika upplevelser.

Att vara i exil har en annan innebörd än att vara flykting, även om de båda begreppen i samtida språkbruk är nära kopplade till varandra. Det finns en historisk bakgrund till detta. Flyktingar är sådana som tvingats fly från krig, som försökt klara livhanken genom att undkomma konflikthärdar.

Flyktingskapet är upplösandet av de samhälleliga strukturerna, det är resultatet av de organiserade staternas misslyckande att värna sina medborgare. Antingen genom krig eller så är själva staten hotet mot sin befolkning. Exilen är tvärtom historiskt ett straff utdelat av en fungerande stat. Latinets *exilium* innebar landsförvisning. När den romerske skalden Ovidius befinner sig förvisad från Rom till Svarta havet skriver han klagande brev till sina släktingar och sörjer att han tvingats lämna det lysande Rom för att leva i världens utkant (Ovidius 2018). Idag tycker jag mig skönja att frågan huruvida man är en flykting, emigrant eller befinner sig i exil snarare kan vara språkligt och socialt betingad.

Det har länge funnits en medvetenhet om exilens betydelse för 1900-talets litteratur. Ett flertal viktiga författare valde eller tvingades tillbringa stora delar av sitt liv utomlands. Samuel Beckett och James Joyce övergav båda Irland för att leva på kontinenten. Ingen av dem var tvingad av politiska eller religiösa skäl, det var snarare upplevelsen av frihet genom att närma sig de europeiska storstäderna där de viktigaste konstnärliga rörelserna hade sina rötter som drev dem. De stora politiska projekten under 1900-talet är de som "skördat" den största mängden exilförfattare, däribland Sachs och Brodsky.

Denna kunskapsöversikt har inte strävat efter att försöka omnämna alla exilförfattare som verkat i Sverige. Istället har ett flertal representativa exempel lyfts fram och analysen har grundats på den konkreta litterära texten. Detta föranleder också att det finns författare i exil som inte särskilt tematiserar exilen som sådan. Det finns inte någon automatisk förbindelse mellan att vara i exil och viljan att konstnärligt skildra den. Författare som inte beskriver exil kommer inte att ges utrymme i denna studie. Det skiljer denna studie från exempelvis Lars Wendelius, *Den dubbla identiteten – Immigrant- och minoritetslitteratur på svenska 1979–2000* (2002). Dock finns det likheter då flera av författarna i denna översikt även finns med i Wendelius (2002) studie. Enligt en strikt definition av exilförfattare skulle man kunna argumentera att gruppen sammanfaller med immigrantförfattarna. Detta skulle dock endast fånga en aspekt av exillitteraturen eftersom exilen som litterärt tema också måste närvara för att författarskapet ska undersökas i denna kunskapsöversikt.

1.1 Syfte och material

Med utgångspunkt i den övergripande frågan "hur gestaltas och skildras exil samt erfarenheten av den i skönlitteratur" kartlägger denna kunskapsöversikt exillitteraturen i Sverige från 1969 till 2019. Syftet är att undersöka hur den svenska exillitteraturen ser ut. Både för att undersöka dess omfattning och för att kartlägga dess utveckling under de senaste 50 åren. Förutom att vara ett

---

givet tema för litteraturvetenskaplig forskning, är kunskap om skönlitterär gestaltning av exil och migration lika given att addera till Delmis forskning om migration, för att tydliggöra migrationens samhällspåverkan. Det gäller framförallt också därför att varje författare också väljer sitt unika sätt att behandla ämnet eller det liv som för många är ett liv i exil.

Frågorna och syftet som översikten söker att besvara bör som brukligt förankras i såväl teori som material. Materialet i detta fall är definierat som skönlitteratur i ett flertal former (noveller, romaner, dramatik och poesi). Eftersom det finns få studier av svensk exillitteratur utgör kunskapsöversikten i viss mån snarare grundforskning än en forskningssammanställning. Studiens teori syftar först till att begränsa definitionen av exil för att sedan analysera materialet utifrån tre nyckelbegrepp: *minne*, *kultur* och *språk*. De tidigare studierna om exillitteratur som redovisas i översikten har visat på att upplevelsen av förlusten av dessa tre, liksom upplevelsen att träda in i det nya landets dito, har varit central i beskrivningen av exil. Ofta är det en känsla av att "hamna mellan" två kulturer som understryks. Man delar – i fallet med andra generationens invandrare – inte helt kultur och minne med sina föräldrar, inte heller har man tydliga band till den nya kulturen och språket.¹ En splittring mellan dessa tre är tydlig i flera skönlitterära texter. Däremot är inte skildringarna automatiskt negativa. Det finns ibland en befriande potential i exilen och brottet med tidigare kulturer kan vara mer problematiskt på ett mellanmänniskt plan, men befriande på ett individuellt och subjektivt plan. Den teoretiska apparaten syftar till att inringa en specifik form av litteratur, inte att reducera den eller likrikta de individuella författarnas upplevelser eller uttryck. De tre begreppen, *kultur*, *minne* och *språk*, kommer förhoppningsvis att beskriva det gemensamma i exilen och ta hänsyn till författarnas individuella uttryck.

Begreppen *kultur*, *minne* och *språk* kan sägas existera parallellt på en tidslinje där författarens egen relation till exil framträder. Är författaren den som flytt eller emigrerat, eller är det hans föräldrar? Även om det finns gemensamma drag i alla skildringar av exil har varje författare sitt eget sätt att beskriva den. Syftet med nyckelbegreppen är att författarskapen både ska kunna jämföras och diskuteras utan att deras individuella uttryck går

---

¹ Eftersom frågan om invandring, hemland, tillhörighet, ursprung etc. är politiskt laddade och dessa termer är föremål för stridigheter rörande definitionerna: "vem har rätt att definiera" etc., så används begreppen här ofta som synonyma och utgår endast från majoritetssamhället. Ursprungsländ används för det land man lämnat, hemland för det nya (eller gamla) landet beroende på sammanhang. Kultur och samhälle (och oftast språk) används på samma sätt. Det finns inte någon politisk avsikt bakom användningen av begreppen i denna kunskapsöversikt, endast arbetsekonomi, läsvänlighet och det stilistiska har avgjort användningen av de olika begreppen. Begreppen används för att förtydliga och förenkla komplexa situationer.

---

förlorade. För att vägleda och underlätta tolkning och analys utifrån de tre nyckelbegreppen kommer följande frågor att undersökas:

- Hur ser författaren på det svenska språket och relationen till sitt (eller tidigare generations) modersmål?
- Hur beskrivs kulturella skillnader?
- Hur bärs minnet av livet innan exilen från hemlandet vidare?
- Hur förändras och förvandlas minne, tid och språk över tid?
- Vad har gått förlorat med exilen?
- Vad har vunnits med exilen?

Eftersom de skönlitterära uttrycken är lika unika som författarna är inte alla applicerbara i varje fall. Då flertalet av de studerade böckerna är svårtillgängliga och sedan länge inte går att införfatta har kortfattade summeringar gjorts för att orientera läsaren.

1.2 Disposition

Kunskapsöversiktens disposition är kronologisk. Små avsteg kommer dock att göras eftersom vissa författarskap sträcker sig över hela tidsperioden, eller stora delar av den, och det är i dessa fall intressant att se hur upplevelsen av exilen förändras över tid, och om den påverkas av det omgivande samhället. Exempelvis borde det inte vara en alltför vågad gissning att anta att känslor av främlingskap ökar i en politiskt spänd tid där yttre markörer (utseende, klädstil, accent) anses vara viktiga faktorer för hur man definieras i landet. När man väl är etablerad, har bildat familj, är upplevelsen en annan. I ett flertal fall har endast ett par böcker av en författare berörts. Särskilt när det kommer till de författare som debuterade mellan 1999 och 2009 finns det idag flera tongivande röster som alla har både aktiva författarskap och ett flertal böcker bakom sig. Hade dessa författares hela verkataloger analyserats hade kunskapsöversiktens omfång mångfaldigats. I dessa fall tas oftast endast debuten upp.

Kunskapsöversikten består av fyra huvudsakliga delar. Den första delen (kapitel 2) introducerar den teoretiska begreppsapparaten samt återger forskningsläget (avsnitt 1.3). Den andra delen (kapitel 3) utgörs av en översikt av exillitteraturen i Sverige från 1969 till 2019 i fem sammanfattande delar som var och ett behandlar ett decennium. Där redogörs för förändringarna över tid eftersom all exil är knuten till det omgivande samhället och dess politik. Den tredje delen (kapitel 4) består av fördjupande studier av tre exilförfattare: Theodor Kallifatides, Ildikó Márky och Jila Mossaed. Dessa tre författare är

---

sinsemellan tämligen olika och förhoppningen är att en djupare analys av deras verk kommer påvisa de skillnader i exillitteratur som presenteras i kapitel 3. Slutligen följer en diskussion i kapitel 5 på temat vad betyder eller vad tjänar exillitteraturen till i ljuset av de ställda frågorna.

1.3 Exillitteratur som forskningsfält

Det finns ett flertal internationella studier som ägnats åt exil. En av de tongivande artiklarna för det som kan anses vara den moderna exillitteraturforskningen är Claudio Guilléns "On the Literature of Exile and Counter-Exile" som publicerades 1976. Artikeln förbinder det historiska perspektivet med den skapande kreativitet som den moderna exilen givit upphov till och ger exempel på författare som Vladimir Nabokov, Samuel Beckett och James Joyce (Guillén 1976). Paul Taboris *Anatomy of Exile: A Semantic and Historic study* (1972) var en av de första studierna som försökte tematisera exillitteraturen i allmänhet (Tabori 1972). Joseph Strelkas *Exilliteratur. Grundprobleme der Theorie. Aspekte der Geschichte und Kritik* är en mer teoretisk ingång till samma fält (Strelka 1983). Man kan egentligen säga att forskningen om exillitteraturen får fart från 1970-talet och framåt. Det publiceras ett flertal studier, inte minst på tyska, som behandlar författaröden under andra världskriget. Den stora emigrationsvågen av intellektuella och författare, främst judiska sådana, från Tyskland från 1930-talet och framåt har ägnats en stor mängd specialstudier.

Det har publicerats ett flertal antologier, varav den senaste utkom sommaren 2020: *Exile in Global Literature and Culture: Homes Found and Lost*, redigerad av Asher Z Milbauer och James Sutton (Milbauer & Sutton 2020). Det finns även ett antal antologier som samlar nyckeltexter av författare som skrivit om exil: Från Marc Robinsons *Altogehet Elsewhere. Writers on Exile* som utkom 1976 till André Naffis-Sahelys *The Heart of the Stranger: An Anthology of Exile Literature* som utkom hösten 2019 (Robinson 1976 och Naffis-Sahely 2019).

Man kan skönja att exilforskningens allmänna tendens varit att först uppmärksamma enskilda exilförfattare, sedan se exil i dess historiska (västerländska) kontext till att senare införa mer globala perspektiv på exil. En studie som varit intellektuellt inspirerande för arbetet med exil, även om den i just relationen till denna kunskapsöversikts teori inte är fullt kompatibel, är Pascale Casanovas *La république mondiale des lettres* (Paris, 1999). Den skildrar hur ett internationellt litterärt fält framträder som står i opposition till

---

hur litteratur tidigare varit viktiga delar av nationella identitetskonstruktioner. Därtill har frågan om kolonialismens betydelse förändrat forskningen.²

På svenska finns det få studier i ämnet. Den svenska forskare som ägnat sig mest åt exillitteratur som tematik är Anders Olsson (2011) som i sin studie *Ordens asyl: En inledning till den moderna exillitteraturen* diskuterar begreppet "exil" och hur svårgripbart det kan vara. Han konstaterar att den moderna exilerfarenheten skiljer sig från den antika. Inte bara för att tiden är annorlunda utan också för att 1900-talet var det sekel när antalet exilförfattare mångfaldigas. Olsson tar också upp det problematiska och flyktiga i exilbegreppet. Han sammanfattar:

Ändå vittnar samtidens exilforskning om stora begreppsliga svårigheter, något som speglar landsflyktens skiftande former och betydelse för litteraturen. Landsflykten kan vara mer eller mindre frivillig eller påtvingad utifrån. Den kan vara inre eller yttre. Den kan vara upprinnelsen till ett verk utan att vara dess ämne. Den kan till sist vara tematiskt gestaltad i verket utan att rent språkligt ha någon väsentlig innebörd. Man har på grund av dess skiftande natur ställt frågan om exilens litteratur för att kunna förklaras måste bli föremål för en rad samverkande, teoretiska ansatser. Det räcker inte med ett enda perspektiv, än mindre med en enda isolerad disciplin.

(Olsson 2011:12)

Olsson resonerar inledningsvis om exilens speciella och flyktiga status som litterärt fenomen. Ska man utgå från författarens biografiska omständigheter eller ska man se till vad som finns i texterna? De författare som Olsson studerar faller alla inom det modernistiska paradigmet och tillhör den europeiska kultursfären (med något anglo-amerikanskt undantag). Ett temanummer av tidskriften *Aiolos* ägnat åt exil där främst europeiska författarskap undersöks, utkom 2007 (Olsson & Olsson red.). Forskningen om svensk exillitteratur, särskilt för 1900-talets senare del är begränsad. Studier finns om exempelvis Ola Hansson, August Strindberg eller Wilhelm Ekelunds tid i utlandet. Men det handlar knappast om exillitteratur i den mening som här åsyftas. Den forskning som finns om "invandrarförfattare" i Sverige förekommer mest i artikelform eller som introduktioner till antologier. Det

---

² För en genomgång av exilforskningen, se Guy Stern, "On the State of Exile Studies. Past, Present and Future" i (red.) Milbauer och Sutton (2020), s. 184ff.

---

finns få längre akademiska studier (främsta undantaget är Wendelius 2002).³ Flertalet av de texter som finns har snarare en introducerande eller aktivistisk karaktär (där man alltså försöker framföra ett särskilt perspektiv). Tobias Hübinettes (2019) *Att skriva det svenska* är den studie som varit till störst praktisk hjälp genom dess kartläggning av författare som är födda utanför Sverige eller som enligt Hübinettes definition är icke-vita.

Den rumänske författaren Norman Manea skriver om att den författare som hamnar i exil plötsligt befrias från sina tidigare rädslor när tillvarons hela struktur omformuleras:

För den erfarne vuxne omformulerar exilen sent initieringens och blivandets premiss, den öppnar återigen porten till livets extrema risker och möjligheter, ifrågasätter de tidigare erfarenheternas alla steg. Dessutom, för de som i förtid traumatiseras, som aldrig blivit helt fria från provisoriskas psykos, och som hotet att på nytt kastas in i det okändas kaos, befriar plötsligt exilen alla tidigare rädslor.

(Manea 2012:8)

Exilen kan således både vara en befrielse och förbannelse. Något som först framstår som ett permanent tillstånd kan visa sig vara högst föränderligt och undflyende. Nästa kapitel redogör för de viktigaste teoretiska verktygen för att fånga exil som fenomen.

---

³ Det bör nämnas att det finns studier som kommer nära eftersom de berör litteratur ur ett minoritetsperspektiv (där exil inte sällan används som bild). Se exempelvis Satu Gröndahl (2002) *Litteraturens gränsland. Invandrar- och minoritetslitteratur i nordiskt perspektiv*.

---

2. Teoretiska ansatser

Mot bakgrund av den tidigare forskningen är det värdefullt att göra ett teoretiskt bidrag till exilforskningen, särskilt ett som har att göra med exil som upplevelse och erfarenhet. Baserat på hur man inom fältet minnesstudier resonerar kring trauman, inte minst i relation till Förintelsen, har det under senare år framstått som nödvändigt att tänka sig exilerfarenheten som en *generationsöverskridande* erfarenhet. Idén om att vissa minnen ärvs av följande generationer, även om de inte personligen upplevt dem, appliceras därför i denna kunskapsöversikt. Då detta endast syftar till att utgöra ett intellektuellt ramverk för den vidare kunskapsöversikten kommer de teoretiska ansatserna att presenteras tämligen kortfattat.

2.1 Begreppet exil-

Bindestrecket ovan syftar till att uppmärksamma att exil inte sällan sammanförs med andra kategorier som kan framstå som inkompatibla med varandra: -författare, -litteratur, -tillvaro etcetera. Exil- kan därmed hänvisa till en författares biografiska bakgrund och personliga erfarenhet, vara en litterär "genre" eller en allmän upplevelse av (existentiell) exil. Exiltillvaron eller den allmänna upplevelsen av (existentiell) exil omfattar även människor med andra yrken än författaryrket, samt den generation vars föräldrar gick i exil.

Den första distinktionen är sålunda mellan *exilförfattare*, *exillitteratur* och *exilerfarenhet*. En *exilförfattare* definieras som en författare som själv gått i landsflykt och som antingen avslutar, fortsätter eller påbörjar sitt författarskap i exil. Detta är den rent biografiska omständigheten. Termen syftar till att fånga alla författare som befinner sig i exil, oavsett om de byter yrkesbana, fortsätter att skriva på sitt modersmål i exil eller byter språk. *Exillitteratur* definieras vidare som den litteratur som tar upp exil som tema och är skriven av en exilförfattare eller dennes efterkommande generationer. Litteratur som exempelvis handlar om landsflykt utan att författaren har en personlig erfarenhet av detta faller utanför studiens avgränsning. Slutligen syftar begreppet *exilerfarenhet* till att förbinda erfarenheten av exil som en generationsöverskridande erfarenhet.

Problemet med att teoretiskt "försvaga" erfarenheten av exil är uppenbar: vid vilken tidpunkt upphör en människa i landsflykt att befinna sig i det tillståndet? Det är en fråga som naturligtvis inte exakt kan avgöras, men det verkar rimligt

---

att tänka sig att de två följande generationerna bör falla inom spannet. Bakgrunden till detta är att kunskap om exil kan förmedlas på ett "levande" sätt mellan dessa generationer. Vid den fjärde generationens inträde – utifrån normala livscyklar – torde förmedlingen av den personligt upplevda erfarenheten av att tvingas i exil ha upphört. För vissa kan flykten och exilen, hur individuellt smärtsam den än må vara, upplevas som ett slags hemkomst eftersom hemlandet har föga betydelse – där sker kanske knappt någon generationsöverskridande förmedling alls. Andra faktorer (politiska, kulturella eller språkliga) än nationalstaten kan vara viktigare för individen.

Den teoretiska avgränsningen syftar till att frambringa ett hanterbart urval av författare att undersöka. Syftet framöver är att analysera författare där alla tre nyckelbegrepp sammanfaller. En "exilförfattare" kan lika gärna vara "en författare i exil" som problemfritt diktare vidare utan att behöva ta hänsyn till sina nya livsomständigheter. Likväl som att en "exilförfattare" kan vara någon som emellanåt tematiserar exilen i sin litteratur, men som också skriver om annat. Eftersom det är vad den föreliggande litterära texten förmedlar, och inte kringliggande biografiska fakta, kommer nästan uteslutande författare som både varit i exil och som skriver om exil att behandlas.

En viktig erinran är att exil som kulturellt fenomen ofta blir romantiserat, inte minst i vardagsspråket. Det är därför angeläget att påminna sig om exilens smärtsamma sida, att den föregåtts av förlusten av ett land, en kultur och inte sällan ett språk. Edward Said skriver att exilen är:

[En] oläkbar reva mellan människan och hennes hemland, mellan jaget och dess sanna hem; det är en grundläggande sorg som aldrig kan övervinnas. [...] Exilens vinster undermineras ständigt av förlusten av någonting som för evigt efterlämnats.

(Said 2000:173)

Enligt Said kan den litteratur som skrivits av exilförfattare "objektifiera en ångest och utsatthet som få människor tvingas uppleva själva" och att tro att denna litteratur förmedlar någonting som "humanistiskt fördelaktigt" är att "banalisera dess stympningar, den förlust [exilen] åsamkar dem som lidit den" (Said 2000:173). Sids insikt om exilens tragiska sida kommer knappt beröras i denna kunskapsöversikt, då den omfattar författare som skriver på svenska. Det innebär att många författare som har sin primära publik i hemlandet, som inte blivit antagna på svenska förlag, inte heller finns med. Antologin *Den osynliga litteraturskatten* (Franklin & Rezvani 2010) visar på en del av denna problematik. Inledningsvis nämner redaktörerna Anna Franklin och Reza Rezvani att inte alla författare som kontaktades för antologin ville vara med. Några fruktade exempelvis för sina släktingars liv i det land de lämnat, andra

---

ville inte ge sig till känna. Detta kan föranleda att poeter som har oräkneliga läsare i en annan del av världen knappt är kända för sina svenska grannar eftersom de skriver på andra språk och publiceras i andra delar av världen. Dessa är alla exilförfattare, men få är kända utanför en mycket smal krets i Sverige. Ingen av dem återfinns i denna studie. Det är alltså den svenskspråkiga exillitteraturen som utgör ämnet i kunskapsöversikten. Det finns också en rad begrepp som ligger nära exilbegreppet, exempelvis "invandrarförfattare" som syftar till att beskriva författare med annan etnisk bakgrund. Det visar sig att också dessa författare (vars bakgrund kan vara mycket varierande) har vissa gemensamma erfarenheter när det gäller de känslor och begrepp som ligger nära främlingskap, att vara "rasifierad" eller inte tillhöra den majoritetssvenska⁴ befolkningen. Detta har Tobias Hübinette analyserat i *Att skriva om svenskheten* (Hübinette 2019).

Exil förändras med tiden, det finns därmed vad man kan kalla för en inre och en yttre exil. Den inre exilen inrymmer det mentala innehållet som förknippas med det land, den kultur, de människor man lämnat. Med andra ord, minnen och föreställningar. Den yttre exilen är snarast det som gör en annorlunda i jämförelse med det nya hemlandet: sättet man talar på, sättet man klär sig, hur man ser ut. Det är tydligt att det skiljer sig mellan generationer, den första generationen har uppenbarligen båda formerna av exil att kämpa med. Det är inte bara så att de möjligtvis ser annorlunda ut än det nya landets majoritetsinvånare, de kanske också upplever att det "verkliga" livet pågår någon annanstans, i det land där familjen stannat kvar, där kulturen och språket är bekant. De senare generationerna har av naturliga skäl inte samma inre identifikation med ett land eftersom kopplingen till landet förmodligen upplevts genom berättande eller kortare besök. Dessa har huvudsakligen den yttre exilen att brottas med. Jag hävdar detta eftersom de som växt upp i Sverige är uppfostade i en kulturell "tvåspråkighet", vilket innebär att de inte ser en kultur som primär eller mer ursprunglig än den andra. Även om detta inte skulle vara den känslomässiga upplevelsen har de genom sin uppväxt fått de kulturella verktygen för att avkoda det svenska samhället. Till detta bör man också addera att Sverige som land drastiskt förändrats under tidsperioden som behandlas i denna kunskapsöversikt. Trots en omfattande arbetskraftsinvandring från främst Finland och Sydeuropa under 1960-talet var den svenska befolkningen i slutet av decenniet fortfarande relativt homogen. Hösten 2019 bestod dock 20 procent av befolkningen av personer som inte fötts i Sverige. Med den ökade pluralismen kommer sålunda en

---

⁴ Majoritetssvensk är det begrepp som jag funnit vara neutralast och korrektast – snarare än att tala om etnicitet – för att särskilja den svenska demografin.

---

exilstudie om 50 år se helt annorlunda ut. Begreppet "exil" måste således, om det alls ska vara ett begrepp fruktbart att använda, vara mångfacetterat.

2.2 Språk och kultur

Språket är ett av de nyckelbegrepp som används för att analysera materialet i översikten. Syftet med detta nyckelbegrepp är att beskriva hur exilförfattare resonerar kring det svenska språket. Kriterierna för att författare ska inkluderas i studien är att denne eller någon av två föregående generationerna, inte haft svenska som modersmål och invandrat.

Nyckelbegreppet *kultur* är viktigt eftersom det ofta framträder i exillitteraturen. Sophia A. McClennen (2004) uppmärksammar i inledningen av sin studie *The Dialectics of Exile. Nation, Time, Language and Space in Hispanic Literatures* att exillitteraturen ofta tänkts binärt. Detta eftersom exil och nationalism ofta följs åt. Enligt henne bör frågan om exil förbindas med känslor av nationalism eller nationell identitet (ibid:21). McClennens tankar om kopplingarna mellan en individ och en plats för att exilbegreppet ska vara meningsfullt måste ifrågasättas: behöver det verkligen vara nationalism eller nationell identitet som utgör denna koppling? Om man lämnar McClennens diskussion om nation för begreppet kultur finns det ett liknande binärt tänkande som ofta framträder i exillitteraturen: skillnaden mellan de olika kulturerna. Och det vore märkligt om det inte gjorde det, givet faktumet att just skillnaden mellan kulturerna blir ett slags bränsle för konflikter och problem, samtidigt som det är just det som ständigt påminner om den exilerades tillstånd. Likaså bör det noteras att denna skillnad också kan bli ett politiskt vapen där minoriteter kan beskriva majoritetskulturen på icke-hegemoniskt sätt och ifrågasätta den. Det är också skillnaderna i tradition, beteenden, sociala koder, uppförande och så vidare som gör att nya identiteter formuleras, på samma sätt som att skillnad och kluvenhet mellan olika delar av ens liv framträder och artikuleras.

2.3 Minne

Denna kunskapsöversikt syftar också till att undersöka exil utifrån begreppet "kulturellt minne". Översikten föreslår sålunda en vidgad syn på hur exil definieras, genom att undersöka författare som skulle falla inom ramen för det man benämner som "andra- eller tredjegerationens invandrare". Dessa författare känner inget annat hemland än Sverige och möjligtvis har de inte ens lärt sig det språk som föräldrarna eller mor- eller farföräldrarna talade. Ändå kan det vara så att minnet av den plats som tidigare generationer en gång flydde varit en central del av uppväxten, av familjens historia. Detta

---

skulle alltså kunna ses som en annan form av exilerfarenhet, inte minst eftersom frågor om främlingskap och tillhörighet är viktiga litterära teman hos de senare författargenerationerna. Syftet är att lyfta litteratur skriven av författare som uppfattar det majoritetssvenska sammanhanget som främmande, det undersöker därigenom författarnas syn på sig själva. Frågan om tid och minne hoppas kunna lösa frågan om vilka som är exilförfattare och vilka som inte är det.

Det kulturella minnet som ingång i denna översikt är inspirerat av de tyska forskarna Jan och Aleida Assmann som undersökt det på vilket sätt minnen påverkar historien.⁵ I ett flertal böcker och artiklar har de introducerat och utvecklat teorier som har att göra med kollektiva minnesgemenskaper till skillnad från individuella minnen. Vanligtvis tänker man sig att det är en individ som är bärare av minnen. Jan och Aleida Assmann undersöker hur gemensamma minnen inom grupper bevaras och förmedlas. De har skrivit om "kollektiva minnen", vilket är det sätt som grupper minns. Det är en kulturell överföringsteori som vill fånga interaktionen mellan individ och grupp. De har undersökt såväl de allra tidigaste skriftkulturerna, som i faraonernas Egypten till senare fenomen, exempelvis hur överlevande efter Förintelsen har särskilda minnesgemenskaper. Teorierna är i sig tämligen komplexa när det kommer till beskrivningen och kartläggningen av hur kommunikation fungerar i relationen mellan individ och grupp. I denna översikt är inte syftet att beskriva de kommunikativa nätverk som utgör en viss minnesgemenskap. Det vore att lämna litteraturen och undersöka sociologiska frågor.

Det finns dock vissa gemensamma drag i hur kollektiva minnen fungerar som är viktiga verktyg om man vill förstå hur exil gestaltas hos skönlitterära författare. Begreppen ska därför anses som lånade och anpassade i föreliggande översikt, det är således inte en renodlad applicering av makarna Assmanns begreppsapparat. Det kollektiva minnet är gruppens gemensamma minne. Det är inte heller nödvändigt att en viss grupp från början kan definieras (exempelvis en viss etnisk grupp) utan det bör snarare ses som att vissa gemensamma minnen konstruerar gruppen (exempelvis erfarenheten av flykt och migration). Ett kollektivt minne kan utgöra en "minneskultur" och även bli till ett "kulturellt minne" (Assman 2008a & b). Det senare kan sägas bli ett slags "institutionalisering" av minnet genom exempelvis en viss standardisering av självbilder, kanoniseringar och traditioner. Ett kulturellt

---

⁵ En god allmän introduktion till makarna Assmanns begreppsapparat och forskning är Dietrich Harth (2008:85–96), "The invention of Cultural Memory" i *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*.

---

minne är ofta baserat på en skriftgemenskap, men verkar också kunna uppstå genom gemensamma berättelser eller identifikationsmarkörer.

Denna förståelse av minnet syftar till att fördjupa begreppet exil och hur exil verkar. Begreppen "kulturellt minne" och "minnesgemenskap" syftar till att fånga faktumet att exilens verkningar inte är något som slutar med en första generation (de som flydde) utan kan vara en viktig del av senare författargenerationer, även om dessa författare inte skulle uppleva sig själva som exilförfattare. Men, definitionerna i översikten är teoretiska och syftar inte till att representera de individuella författarnas egna upplevelser. Ofta är det just folkgrupper som hamnat i någon slags flykting- eller emigrationssituation, alltså det man uppfattar som diaspora, som behåller ett minne av den plats där de en gång levde. Sålunda är det exempelvis möjligt att höra unga palestinier tala om fruktträden i familjens trädgård trots att de själva aldrig besökt platsen utan levt hela sina liv i Sverige. Man traderar sålunda familjens berättelse och är i den meningens del av en minnesgemenskap. Kollektivt minne, minnesgemenskap och kulturellt minne ska därför förstås som olika grader av minnesformationer.⁶ Det kulturella minnet är det mest rigida då det är kodifierat och bevarat bortom mellanmänskliga band (alltså i arkiv, samlingar, texter, böcker etc.).

Vad betyder då minnesgemenskap för begreppet "exil" och varför koppla det till författare med annan bakgrund än den majoritetssvenska? Riskerar inte det att utmåla en grupp som icke tillhörande "svenska författare" på etnisk grund? Riskerar inte själva definitionen att bekräftas i det att den definierar en grupp endast utifrån skillnader mot majoritetssvenska författare när den bortser från överväldigande likheter? Det finns givetvis en risk för ett cirkelresonemang, men den risken innebär inte att det a priori måste vara studiens resultat. Tvärtom kan bestämda definitioner av begreppsapparaten just lyfta fram särskiljande drag mellan författarna trots att de tillhör samma minnesgemenskap. Då det finns återkommande litterära teman, exempelvis främlingskap, som författare med annan bakgrund än den majoritetssvenska tillämpar kan man anta att det både finns gemensamma individuella och strukturella likheter i erfarenheterna, och därmed att det finns fog för att kalla det en minnesgemenskap. Exempelvis kan både första och andra generationens exilförfattare ha en levande relation till exilen och minnet av exilen. När minnet övergår från att vara en levd erfarenhet till att bli ett berättat minne (ett kollektivt och kulturellt minne) förändras exilens innebörd. Om den första generationens författare upplevde en tydlig spänning mellan

---

⁶ För betydelsen av den kulturella identiteten se Jan Assmann (1995). Det finns även en mycket ambitiös antologi i tre band, redigerad av Hans Ruin (2016) som berör en hel rad av de aktuella frågorna inom minnesstudier.

---

det tidigare hemland där de var "hemma" och det nya hemlandet där de känner sig som främlingar, har den andra generationen inte något eget levtt minne av hemlandet i samma mening. Detta föranleder också att den andra generationen faktiskt endast har främlingskapet kvar, vilket också är någonting som vi kommer att märka är ett viktigt tema hos dessa författare som, paradoxalt nog, ofta är kallade just för "invandrarförfattare". Problemet är att de inte är invandrade författare. I deras texter finns ofta en spänning mellan att inte känna sig hemma i det nya landet, eller åtminstone känna sig som främmande inför det som är det majoritetssvenska samhället, samtidigt som man saknar egna upplevelser av föräldrarnas hemland – ett hemland som kan beskrivas som något utopiskt av den generation som flydde från det. I den meningen kan exilens verkningar för den andra generationen vara värre eftersom de är medvetna om att ett "återvändande" till föräldrarnas hemland inte skulle vara ett återvändande. Detta både för att tiden som föräldrarna beskriver har förflutit och än viktigare att de själva saknar föräldrarnas erfarenheter.

2.4 Sammanfattning

Den teoretiska ramen har konstruerats utifrån det pragmatiska förhållningssättet att den ska begränsa och förtydliga urvalet av undersökta författare. Begreppen måste vara så flexibla att de kan omfatta en stor variationsrikedom samtidigt som de måste avgränsa författargruppen från andra författare. Tillhörigheten till gruppen exilförfattare bör inte missförstås som att deras författarskap uteslutande eller ens huvudsakligen berör exil, endast det att exil finns närvarande i vissa texter och att författarna har en annan härkomst än den majoritetssvenska. Detta kombinerat med idén om att vissa erfarenheter traderas och modifieras av kommande generationer hoppas jag ska kunna belysa författare som beskriver sin plats i ett samhälle som till stor del har förändrats under de senaste 50 åren.

---

3. Exillitteratur 1969 till 2019 i Sverige: en historik

Inledningsvis bör man för tydlighetens skull konstatera att litteratur är en del av det omgivande samhället och i någon mån reflekterar det. I den meningen är litteraturen i denna översikt både en spegel och en självbespeglning av det svenska samhällets utveckling under de senaste femtio åren. Den främmande blicken på Sverige kommer därmed att följa den allmänna bilden av den svenska samtidshistorien. Från slutet av 1960-talet skildras ett välfärdssamhälle som börjat vända sig mot världen genom ungdomskultur och ett begynnande politiskt intresse för internationella konflikter, och vidare till 1970-talets alltmer politiserade samhällsklimat. Under 1980-talet omformades välfärdspolitikerna i en mer marknadsorienterad riktning varvid individualismen stärktes, medan 1990-talet utmärktes av tydligare politiska konflikter rörande en omvärld stadd i förändring. Under 2000- och 2010-talen formades det Sverige vi idag känner till genom bland annat en stor invandring och en växande mångkulturalism. Denna ytterst schematiska politiska historia utgör en slags bakgrund för kunskapsöversikten och den märks också i den presenterade litteraturen.

Den redan nämnda *Att skriva om svenskheten* (Hübinette 2019) innehåller en ambitiös kartläggning av den litteratur som givits ut i Sverige skriven av "icke-vita" personer, alltså personer som etniskt inte är vita majoritetssvenskar.⁷ Ur hans källmaterial är det möjligt att bilda en uppfattning av invandrade författare, exilförfattare och "icke-vita" författare som givits ut i Sverige, även om Hübinette inte gör anspråk på att fullständigt spegla förändringarna i Sveriges befolkningssammansättning sedan 1969. Fram till 1979 anger Hübinette 23 utgivna böcker av "icke-vita författare"; från 1980 till och med 1989, 29 böcker; från 1990 till 1999, sammanlagt 90 böcker. Från år 2000 till 2009, 212 titlar; och från 2010 till och med 2018, 348 titlar. Även om Hübinettes lista inkluderar författare som adopterats vittnar den om en enorm förändring. Över femton gånger så många böcker ges ut under tioalets nio år i jämförelse med åren 1969 till 1979. Det är givetvis omöjligt att säga att det finns en konstant andel författare bland de invandrare som sökt sig till Sverige. Den stora skillnaden i ursprungsländerna borde ge indikationer på att förutsättningarna för att påbörja ett författarskap i exil på ett annat språk är

---

⁷ Ett tack till Tobias Hübinette för möjligheten att ta del av hans arbetsmaterial och sammanställningar, det har varit till stor hjälp i arbetet med denna kunskapsöversikt.

---

mindre om läs- och skrivkunnigheten i vissa flyktinggrupper är låg. Eftersom Hübinettes (2019) studie exempelvis tar upp Kallifatides som en "icke-vit" författare, trots att han är grek, är det förmodligen tämligen få som förbisets i hans sammanställning i jämförelse med denna kunskapsöversikt. Finska författare i Sverige har exempelvis inte beaktats i denna översikt. Inte heller författare från närliggande europeiska länder (som Tyskland, Frankrike, England) har tagits med, eftersom dessa fritt kan återvända och oftast befinner sig i Sverige av andra skäl. Skillnaden mellan fullt industrialiserade, demokratiska länder dit man fritt kan återvända och fattiga och politiskt oroliga länder är en viktig faktor.

3.1 Det homogena Sverige: 1969–1979

År 1969 debuterade Theodor Kallifatides som poet med sin diktsamling *Minnet i exil*, den utgör startpunkten i denna kunskapsöversikt. Dock kommer Kallifatides författarskap att ägnas en egen fördjupning i studiens senare del. Man kan påminna sig om det politiska läget vid tiden för Kallifatides ankomst till Sverige 1964. Rakt genom Europa sträckte sig järnridån. På ena sidan östblocket, på andra sidan västblocket. Men, det var inte så att alla länder i väst var demokratiska, Grekland, Portugal och Spanien var alla hårdföra diktaturer under delar av den undersökta perioden. Det fanns en tydlig politisk klyvning av Europa där Sverige till stor del sågs som en tredje väg mellan otyglad kapitalism och kommunistisk diktatur. Sverige var vid den här tiden relativt homogent och den invandring som skedde var främst av typen arbetskraftsinvandring. De politiska motsättningarna kring invandringen var förhållandevis små och politikområdet var länge tämligen expertstyrt och närmast avpolitiserat. Den absoluta majoriteten av de som invandrat kom dessutom från närliggande nordiska länder och i andra hand från närliggande europeiska länder.⁸ Från slutet på 1960-talet avstannade arbetskraftsinvandringen efter facklig kritik och vid 1970-talets slut hade arbetskraftsinvandringen nästan helt upphört efter decenniets världsomfattande ekonomiska kriser.

Förutom Kallifatides diktsamling *Minnet i exil* (1969) är Victor Herbert Tyrus *Den stora klyvningen* den enda bok från år 1969 på Hübinettes (2019) lista. Enligt Hübinettes appendix utkommer år 1970 bara en enda bok, Kallifatides *Utlänningar*. Alla dessa tre utkommer också på Albert Bonniers förlag. År 1971 finns två titlar, återigen Kallifatides med romanen *Tiden är inte oskyldig* och poeten Lüfti Özköks diktsamling *Utanför*. Av de tre första årens fem titlar är tre skrivna av Kallifatides. Det bör tilläggas att Kallifatides under de

---

⁸ För exakta siffror se Nilsson (2004:5).

återstående av åren utkommer med ytterligare fem titlar, därmed utgör hans författarskap mer än en tredjedel, 8 av 23 böcker, under detta decennium. Kallifatides författarskap är alltså inte bara startpunkt för kunskapsöversikten. Hans författarskap är särskilt intressant eftersom det sträcker sig över hela den undersökta tidperioden, samt att det även utgör en väsentlig del av exillitteraturen under de första tio åren.

Även om den ovannämnde Özkök är född i Turkiet hade han hela livet nära band till Frankrike och bodde främst bosatt i Sverige. Hans diktsamling *Utänför* (1971) är intressant då den tydligt skrivs in i en exiltradition genom det korta förordet av Svante Foerster (1971). Förordets titel är "En svensk poet vid namn Özkök" och diskuterar just hur man kan reagera på lyrik skriven på andra språk. Foerster inleder med Federico García Lorcás poesi och hur han läses på ett sätt i Sverige, och ett annat sätt i de länder där man är mer bekant med hans lyriska tradition. Vad vi kan uppfatta som ett djärvt bildspråk kan snarast vara ett uttryck för en äldre, för oss okänd, tradition än någonting nyskapande. Foersters syfte verkar vara att skapa en medvetenhet bland läsarna, men han konstaterar samtidigt att man inte bör förkasta poeterna eller göra dem alltför främmande. Tvärtom verkar själva läsningen ha företräde, det är poesin som i alla sina främmande former faktiskt ska vara till upplevelse för läsarna. "Min García Lorca-upplevelse är min egen. Poeten begärde aldrig att man skulle bo granne med honom hela livet för att ha rätt att läsa honom." (Foerster 1971:u.s.) Foerster ser att Özköks, eller exempelvis Zenia Larssons (som kom som Förintelseöverlevande till Sverige) val av svenska som litterärt språk berikar svenskan:

Men de får ibland sin svenska att räcka längre än de infödda svenskarnas. De har ett sätt att tala ibland, inom alla lagars rāmärken, skriva en turkisk svenska och en polsk svenska som jag tror svenskarnas svenska berikas av.

(Foerster 1971:u.s.)

Sålunda ges dikterna ett sammanhang som också vittnar om den tid i vilken de utkom. Den franske litteraturforskaren Gérard Genette (1987) har benämnt sådana texter som inte hör till själva verket, men som publiceras i anslutning till det, som "tröskeltexter". De syftar till att kontextualisera, förbereda läsaren, introducera, rama in eller presentera författaren och dennes verk. Trots att det på alla sätt är en sympatisk text, öppen och infallsrik, så vittnar den om den tröskel som poeten Özkök var tvungen att träda över, eller om det snarare var läsarna som ansågs behöva en dylik introduktion. Om man alltså bortser från dess innehåll och ser dess funktion rent förlagspolitiskt är det tydligt att den allmänna inställningen har förändrats. Att en svensk poet med turkisk härkomst idag skulle behöva en sådan inledning är osannolikt,

---

dessutom är det föga troligt att denne skulle acceptera en sådan. Att ha erövrat svenska språket som litterärt språk är idag någonting annat än på Özköks tid. Det som Foerster benämner som att det svenska språket "berikas" skulle snarare idag ses som en utvidgning av hur språket användas, alltså ett inkluderande begrepp, till skillnad från att den svenska språkkroppen utifrån skulle berikas. Skillnaden är huruvida språket är något i sig intakt som förändras eller om variationerna redan finns nedlagda i språket självt. Den förra synen skulle idag möjligtvis uppfattas som reaktionär och implicerar att det finns ett korrekt språkbruk som är standard och avvikelser är tvivelaktiga. Foersters tröskeltext är sålunda rent funktionsmässigt daterad och den framstår än mer så när man inleder läsningen av Özköks dikter. Dikterna tematiserar delvis ett slags främlingskap, men det finns ingenting i dem som språkligt leker med olikheter eller skillnader. Tvärtom är de fullständigt korrekta, till den grad att de närmast framstår som stelbenta. Det finns mycket få konkreta referenser till exil eller flykt. Samlingen genomsyras snarare av ett existentiellt nomadskap, med rader som "Varje ankomst är en flykt" (Özkök 1971:11) eller "Då skulle du se hur oändligheten växer / Ur exilens svarta rötter / Och hur läppar blånar / När avresan ägt rum från en oväntad plats" (Özkök 1971:18). Mot slutet av samlingen finns dock en längre dikt som tematiserar just det språkliga främlingskapet och hur språk inte bara är kopplad till konkret livssituation utan också till känsloliv, minnen och historia. De två första stroforna lyder:

Att skriva en dikt på ett lånat språk
I ett land där existensen är villkorlig
Att panta sitt modersmål tillsvidare
Att leva vidare i ett vitt vacuum
Att vakna varje morgon med ångest till frukost
Att resa överallt i andras kölvatten
Att vänta en metamorfos under en magi
Att dö i en kamp som angår ingen

Stå inte så där stilla förödmjukad
Som hade du Den gula stjärnan på bröstet
Öppna inte dina händer för mycket
Du min lille emigrantgosse
Gick du vilse i exilen
Är du redan utanför
Ej klaga ej predika ingen onykter optimism
Du är ensam
Ditt öde är ett skepp utan roder men med många kaptener
Sök inte efter tröst hos en flagga
Ty flaggorna skymmer ditt fönster
Sök inte sanningen
Sanningen är en kniv du är blodet.

(Özök 1971:43)

Özöks dikt binder samman ett flertal exilöden under 1900-talet och tar upp ett flertal olika aspekter på det. Först skapas en medvetenhet om att det språk dikten är skriven på inte är hans modersmål. Inte heller nationalstaterna (flaggorna) erbjuder någon säkerhet. Den gula stjärnan på bröstet för tankarna till nazismens förföljelser av judar. Dikten talar samtidigt om diktjagets nuvarande situation och riktar sig mot den pojke han en gång varit, och möjligtvis emellanåt också reduceras till i exil. Exilen framstår som ett öde som varje dag måste genomlevas. Dess konsekvenser är påtagliga och det verkar inte finnas någon tröst att få hos andra turkar i svensk diaspora. Özök måste dock i sammanhanget, också genom faktumet att han behärskade franska utmärkt, ses som ett undantag eftersom han genom sin fotografiska gärning utvecklade vänskaper med Europas författareelit. Hans kosmopolitiska sida och faktum att han flyttade till Sverige för att gifta sig med en svenska torde ha lindrat något av exilsituationen.

Det finns ett antal författare under 1970-talet som själva publicerar sina verk på egna förlag. Kanske fanns det en ovillighet vid tiden att ge ut exilförfattare i Sverige? Förmodligen fanns det också en kommersiell sida av det hela, dock

---

framstår det en smula paradoxalt eftersom det politiskt medvetna 70-talet innebar ett flertal översättningar av författare från "tredje världen". Detta verkar dock inte ha speglats i utgivningen av författare som kommit som politiska flyktingar från samma länder. Endast ett fåtal icke-européer finns med på Hübinettes (2019) sammanställning från årtiondet.

Ett typexempel på den exillitteratur som faktiskt gavs ut är den jugoslavienfödde författaren Frank Kusán (1932-2020) som endast publicerade två böcker. På baksidan till sin debut *Reseffekter* (Kusán 1975) presenteras han som:

född 1932 i Jugoslavien, var 1944-1950 som flykting i Österrike, varav två år i ett uppsamlingsläger. Till Sverige 1950. Sex år som verkstadsarbetare på Asea i Västerås.

(Kusán 1975:u.s.)

Orsaken till att nämna Kusáns biografi är att debuten rör sig kring dessa platser. Trots att han beskriver emigration och exil är det resan som står i centrum. I fyra huvudsakliga kapitel beskriver han resornas betydelse. Det första kapitlet "Kanada är större än Kina" är märkligt i meningen att det vare sig berör Kanada eller Kina utan huvudsakligen utspelar sig i London där en samling svenskar befinner sig. Det sätt som Kusán beskriver det främmande Sverige är alltså inte främst genom att placera sig själv i Sverige och därigenom kontrastera typiskt "svenska" drag. Det är snarare det svenska som framträder främmande när det ställs mot en större kosmopolitisk bakgrund. Redan inledningsvis kastas läsaren in i ett möte på Victoria Station i London där en hemlös människas ansamling av föremål räknas upp. När väl svensken stiger in mot den kosmopolitiska staden är det i form av en "nersupen och helpank skåning" som på ett hotell supit upp hela reskassan och tigger pengar till sprit från sina medresenärer (Kusán 1975:7). Långa samtal om hur billig spriten är utomlands, och berättarens ovilja att åhöra en ytterligare monolog om det svenska skattesystemet, åtföljs av uttryck för hemlängtan och nationalism samt en nedlåtande syn på andra samhällen. Alltså med andra ord ett exempel på den stereotypa karikatyr som finns av svenskar utomlands: man klagar gärna på hemlandet, men om någon annan gör det försvarar man gärna det typiskt svenska. Nu är det givetvis inte så att någon av dessa personer befinner sig i verklig exil, det är snarare ett främlingskap inför den plats man befinner sig på. Den följande rubriken lyder "Västerås" och beskriver livet i en svensk stad. Allt är ordnat, gräsmattorna klippta, prydnadsbuskar, transistorradion spelar "Sommar sommar sommar". I detta läser berättaren Witold Gombrowicz dagböcker från de många exilåren i Sydamerika och förs då åter till sin egen flykt och vistelse i Österrike. Han skriver om "homo emigratus" och sina livsomständigheter på följande sätt:

Jag bodde i ett flyktingläger tillsammans med tusentals professionella flyktingar. Där fanns personer som i årtionden väntar på ett lägligt tillfälle att viga sitt liv åt emigrationen. De uttalade ordet "EMIGRATION" som om det var heligt. Och det fanns nya emigranter och gamla emigranter. Det var givetvis finare att vara en gammal emigrant.

(Kusán 1975:36)

Det verkar alltså finnas en grupp människor som ser emigrationen som naturliga livsomständigheter. Den unge emigranten bor i en barack och umgås med en avdankad diplomat som avskyr det moderna och inte förstår varför han ska straffas för att han en gång tryckt Görings hand. Diplomaten's yngre hustru arbetar däremot för ockupationsmakten och roar sig ofta med sina väninnor i sällskap av amerikanska soldater. Tiden tillbringas oftast genom tillbakablickar och klagosånger över samtiden. Språket är i det närmaste burleskt med återkommande episoder om horor, könsvätskor och samlag. Kusán (1975) har i sin gestaltning velat låta bokens tempo och temperament spegla platserna och den historiska situationen. Också de återstående kapitlen är spritindränkta och emellanåt går texten över till att bli nästan kulturkritisk essäistik istället där fenomen som svenskars konformism, våldet i amerikanska tecknade serier eller analyser av enskilda målares verk ges utrymme. I nästan varje situation ger någon av karaktärerna uttryck för rasistiska eller sexistiska känslor, och en lång rad av formuleringarna hade idag (om man nu väljer att bortse från konstnärlig frihet eller faktumet att det är skönlitteratur) setts som stötande. I det avslutande kapitlet befinner sig berättaren i New York tillsammans med sin hustru. Fortfarande lika spritglad möter han en svensk direktör vid namn Petterzohn. Redan direktörens namn får ses som en drift med försöket att göra sig viktig, och lägger på så vis ut texten om Sveriges roll i världen och vad som är fel på landet. Jag kan inte tolka dessa episoder på annat sätt än som att Kusán försöker åskådliggöra det som han anser vara typiskt svenskt. Om det i andra skildringar kan framstå som att den exilerade i Sverige är den främmande fågeln framträder här bilden av att emigranten i Sverige snarare är representant för en normal omvärld. Detta sätt att kasta om perspektiven är vanligt i den senare litteraturen, men Kusán gör detta mycket tidigt. Denna syn på vad som är typiskt svenskt skulle kunna ses som den exilerades dubbla blick. Nu bör det tilläggas att romanens höga tempo och burleska språk gör att den inte riktigt stannar upp och reflekterar över detta. Snarare hastar framställningen vidare till nästa skeende. Eftersom kulturerna är så annorlunda så möter berättaren såväl det gamla Europa hos diplomaten som den nya världens kalla teknokrati hos den amerikanske affärsmannen som uttrycker både en paternalistisk och socialdarwinistisk syn på exempelvis afroamerikaner.

Denna tematik återkommer även i Kusáns andra roman *Baracken: den permanenta exilen* (1978). Liksom i debuten är det mer resan, snarare än exilen, som står i centrum. Det är först i slutet när berättaren med tåg rör sig genom Europa med destination Sverige som det förflutna också hinner ikapp honom. "Jag ägde något enastående inom mig – jag bar på von Ergelys död. Om några år kommer jag att kunna återge omständigheterna kring hans död till människor som bor i Sverige och som idag inte har någon aning om honom." (Kusán 1978:259f) och kort därefter resonerar han kring minnen:

Visst är minnen bara skärvor och ibland helt obegripliga pusselbitar av verkligheten, men så en dag vinner vi plötsligt insikt om den verklighet som har förflutit och som vi kallar minnen och så står allt klart för oss, alla sammanhang och alla relationer träder fram klart för oss som på en karta (och där upplevelsernas kexbitar kan flyttas fritt efter behag).

(Kusán 1978:260)

Redan innan exilen inletts finns reflektionen kring att lära sig ett nytt språk för att berätta von Ergelys historia. Vilket också sker med den andra romanen där man får följa den aristokratiske diplomaten i baracken fram till dennes död, full på ett golv. Berättelsen tar slut i Helsingör där berättaren ska ta tåget till Sverige. Romanen skildrar alltså främst ett, till skillnad mot vad titeln faktiskt påstår, exilens transittillstånd. Blicken bakåt får främst von Ergely stå för. Han representerar en nostalgi för en värld som gått under, känner ett förakt för det amerikanska och blir en rest av det gamla Europa som gått under genom de båda världskrigen. Berättaren däremot har genom sin unga ålder tvärtom framtiden för sig. En illustration av hur samma gemensamma levnadsförhållanden tolkas på olika sätt. Efter dessa två romaner kom dock Kusán inte att publicera någon ytterligare roman. Det konstaterande som berättaren möter i slutet av romanen "Ja, det är Sverige." ter sig därmed som ett konstaterande som inte kräver ytterligare analys (Kusán 1978:277). Det som blir den verkligt permanenta exilen, i det land på vars språk han slutligen beskriver Ergelys öde, får vi därmed inte veta ett ord.

3.2 Det statiska Sverige: 1979–1989

I allmänhet kan man säga att 1980-talet innebar en nedgång för den litteratur som var skriven av utlandsfödda författare. Kanske går en del av förklaringen att finna i den allmänna tidsandan som kraftigt svängde om från ett öppet manifesterat politiskt engagemang till en litteraturdebatt där den snarare skulle handla om individen och dennes begär. Det skedde tydlig omsvängning mot en syn där litteraturen skulle vara autonom och snarare utmana den

---

samhälleliga moralen än att uppmana till engagemang i samhällsfrågor.⁹ Trots att antalet titlar på Hübinettes (2019) lista blev fler var ökningen i princip försumbar. Mellan åren 1980 och 1989 publicerades 28 titlar, att jämföra med 21 under det föregående decenniet. Dock bör det noteras att de som gav ut verk under perioden ofta är författare som debuterade under 1970-talet. Exempelvis står Kallifatides för 4 av de 28 titlarna. Om man räknar bort de egenpublicerade författarna blir statistiken tämligen dystert, den ende författare som debuterar på ett av de större förlagen är Li Li på bokförlaget Alba 1989. Hesham Bahari publicerar två romaner och debuterar på lundaförlaget Bakhåll 1987. Tidigare har han grundat förlaget Alhambra som blivit mycket viktigt för att översätta och sprida av arabisk litteratur, och där släpper han två år efter debuten sin andra roman *Det sprängda huset* (Bahari 1989). Uppenbarligen var intresset från de stora och etablerade förlagen för invandrade författare vid tiden mycket litet. Förlag som Invandrarförlaget, Författarförlaget eller Författares bokmaskin står för en stor del av de publicerade titlarna.

Hesham Baharis *Kyss marken med pannan!* (1987) är en roman som befinner sig i två tidsplan. En del beskriver textens tillkomstsituation, och det framgår att platsen är Sverige, medan mycket verkar beskriva hans liv i Egypten innan flykten till Sverige. Det bör dock nämnas att Bahari föddes i Libanon och inte i Egypten. Han gick i kristen skola i Libanon och lärde sig det andra av sina språk, franska. I flera passager återkommer han till just språkfrågan, för honom framstår det hela som en nödvändighet för att kunna fortsätta leva och verka. "När jag slutade tro på det gamla språket, ja bara då, kunde jag bestämma mig för att byta till ett nytt." (Bahari 1987:6) Och fastän romanen är skriven på svenska verkar det finnas en förberedelse för att ta sig an ett femte språk. Hela Baharis släkt är på olika sätt präglade av flykt och migration. Han beskriver resor utomlands, långa vistelser, men mycket sällan någon hemkomst. Om man ska försöka sig på att utifrån denna roman fixera en punkt som är viktigare än andra för honom så är det just Kairo. Berättelsens tempo är högt och det är delvis dikterat av ramberättelsen som utgörs av en man som sitter i en stuga som ska rivas. I väntan på att rivningen ska ske nedtecknar mannen sitt liv. Hans återblickar gör att episoder nästan staplas på varandra. Meningarna är emellanåt mycket korta och utgörs bara av ett fåtal ord och indirekt ställs frågan om hur man ska återberätta ett liv. Han beskriver sin far och mor, sina första läsäventyr liksom de människor han

---

⁹ En sammanfattning av den "postmoderna" epoken på 1980-talet återfinns hos Victor Malm, *Är det detta som kallas postmodernism? En studie i Katarina Frostensons och Stig Larssons diktning* (Malm 2019:85ff.).

---

möter i staden. När boken nått sin mittpunkt bryts plötsligt berättelsens flöde genom att författaren vänder sig till läsaren och konstaterar:

Så mycket jag har skrivit på tre dagar! Nu är jag inne på den fjärde. Tre dagar kvar innan min stuga rivs ned ... Hinner jag, under dessa resterande dagar, skriva färdigt allt av vikt vad anbelangar mina språkbyten och min existens på jorden som språkbytare?
(Bahari 1987:61)

Varför berättelsen hastas fram på det sättet blir inte förklarad, inte heller varför stugan prompt ska rivas just då. Ständiga problem med kylan återkommer och det verkar som att detta hem, som delvis plockas sönder för att värma den boende, blir till ett slags skydd mot världen som långsamt nedmonteras. Kanske är det till och med en bild av hur det fasta måste försvinna för att människan ska framträda? Spänningen mellan det tidigare livet i varma Kairo blir särskilt tydlig i vissa kursiverade passager där stugans problem beskrivs. Det myllrande stadslivets kontrast blir bjärt mot den stilla skogen utanför. I slutet av romanen anländer slutligen de som ska riva stugan, men det visar sig att de är så upptagna att de ger honom tre veckors respit. Initialt är det nästan en chock, till och med en besvikelse, att han nu plötsligt har mer tid eftersom han strukturerat sitt liv utifrån detta tidigare till synes oundvikliga ögonblick. Möjligheten att byta språk, att samtidigt existera i en värld och berätta om en förfluten tid, blir nästan förlamande. "Jag har fått många namn men förblir utan identitet" (Bahari 1987:102). Kanske bör passagen delvis förstås som en bild av flyktingens dilemma, just frågan om när det är dags att inte vilja röra sig vidare. Det är inte bara språket man byter, det är någonting hos talaren som också förändras. För huvudpersonen framstår det som att den plötsliga tidsfristen sänder iväg honom på en kollisionkurs mot språken. Som vore språken de som drev honom vidare, som dikterade. Romanen avslutas:

Jag vill icke lyda mina språk längre.

De fintar och lockar och hägrar för att värva mig som beundrare.
De ryter och hotar och bestraffar för att få mig att tystna. De
samarbetar och kollaborerar men låtsas vara ovänner för att jag
ska försvara dem.

De vet inte än att en språkbytare har fötts någonstans mellan
deras världar, att han irrar fram och tillbaka utan uppehåll, att han
inte tänker godkänna deras regler, att han tänker byta språk
många gånger till om det så behövs; tills de försvinner ur världen,
tills bokstäverna vägrar marschera, tills orden börjar strejka, tills

---

satserna slutar samarbeta, tills meningen inte behöver dem längre.

(Bahari 1987:102f.)

Det är på vissa sätt en kuriös slutsats eftersom språk genom boken snarare beskrivits som goda verktyg än som dikterande. I den följande romanen, *Det sprängda huset* (Bahari 1988) är språkfrågan inte särskilt närvarande. Romanen består av fem längre kapitel där en gemensam berättelse beskrivs från olika perspektiv. Inledningsvis verkar det vara samma berättare som i debutromanen, en person som befinner sig i svensk exil och talar med en landsman. Det tredje kapitlet heter "Dödslinjen" och beskriver hur Beirut under inbördeskriget är en delad stad. Det berättas av vännen Nadja. Den dödslinje som delar Beirut skördar slutligen inte bara hennes makes liv när han går på en mina utan också flera av hennes vänner.

I romanen *Det sprängda huset* repeterar Bahari vissa händelser från olika synvinklar och läsaren ges därmed mer information än vad kapitlens berättare har då de alla använder jagform. En kort efterskrift beskriver svårigheten med att inte få stanna kvar i sitt hemland Egypten. Problemet är dock vart i världen han ska fly. Varje ort som räknas upp som tänkbar har sina problem. I Oman kanske han riskerar sitt liv, i Australien är det säkert men där riskerar han sin identitet. Om man kort lämnar bokens interna struktur och istället ser den från författarens perspektiv, så framkommer exilens specifika problematik genom kapitlen. I ett land där krig råder och samhället i någon mening fallit samman försvinner den grundläggande trygghet som man annars kan ta för givet. Skillnaden mellan att berätta barnsagor, dricka sig full eller sträcka ut sig i snön i Sverige kontrasteras mot Nadja som bokstavligen får samla ihop sin makes kropp efter att han sprängts i bitar. Allt det som "lämnats efter" blir föremål för fantasier och gissningar. Också läsaren lämnas i osäkerhet om flera av karaktärernas öden. Boken visar också på att vissa historiska situationer tvingar fram val. Om man stannar kvar, som brodern gör, kanske man tvingas ansluta sig till en milis och riskera sitt liv – eller för den delen dödas av en mina eller kidnappas – men om man väljer att fly måste man kasta sig in i en osäker tillvaro. Ska man då välja ett närliggande land med liknande kultur eller någonting säkrare men radikalt annorlunda? Exilerfarenheten som framkommer blir till sitt väsen perspektivistisk: det hade kunnat vara på det ena eller andra sättet, inget är otvetydigt bättre. Hur ska man då agera? Det finns inte några givna svar, förutom just det att man vid ankomsten till det nya försöker skapa ett nytt rotsystem för att grunda sig. Romanens tempo är betydligt lugnare än Baharis debutroman från 1987 och därtill skildras också skeendena inte bara genom olika personer utan dessutom genom ett flertal temperament.

Li Lis debutsamling *Blick i vattnet* (1989) skiljer sig från flera av de andra författarna eftersom han, mot bakgrund av sitt kinesiska ursprung tillhör en helt annan språkgrupp (till och med de sydamerikanska författarna som flydde till Sverige kunde lita på att det fanns ett flertal spansktalande personer i landet). Presentationen av honom är dock inte av en författare i exil, även om han kom att bli det. På bokens innerflik står det:

Li Li är född 1961 i Shanghai. Då han var 18 år flyttade han till Peking för att läsa svenska vid universitetet. Just nu är han utbytesstudent vid Stockholms universitet där han forskar i litteraturvetenskap. Han skriver sina dikter direkt på svenska.

(Li 1989:u.s.)

Samma år som han debuterar inträffar dock massakern på Himmelska fridens torg och Li väljer då att stanna kvar i Sverige. Denna politiska utveckling gör att han går från att vara en gäst till att bli en flykting. Den omedelbara skillnaden mot många av hans kollegor är dock att han i denna övergång redan behärskar svenska utmärkt. Det som slår en vid läsningen av *Blick i vattnet* (Li 1989) är att exiltemat nästan helt saknas. Det finns en resenärs blick, någon som betraktar den svenska naturen på ett nästan exotifierande sätt och beskriver den med en stil som känns igen från kinesisk naturlyrik. När Stockholm beskrivs inträder en rad ekon från populära sånger, röster från bussar och visuella intryck. Tempelklockor samsas med Åhléns. Intrycket blir tämligen splittrat och kalligrafier återges på helsidor. Uppenbarligen är det en kulturkrock som äger rum i poetens sinne, som också läsaren får del av. Det är först i slutet som samlingen berör de politiska omständigheterna i Kina och Himmelska fridens torg genom exempelvis beskrivningen av en vän som dog där. Därmed uppstår ett slags krock genom de tidigare dikternas lättsamma ton och slutets mörker när poeten härmar den döde vännens sätt att röka. Det blir tydligt att det är den politiska situationen, som Li inte själv upplevde på plats, som kom att föranleda valet att stanna i Sverige och den följande exilen.

Men, inte heller i den andra samlingen *Tidens tyngd* (Li 1990) är exil som tema särskilt närvarande, även om det finns en geografisk spänning mellan Kina och Sverige. Det är först i den tredje samlingen *Att fly* (Li 1994) som exilen egentligen tematiseras, Li fortsätter sedan att tematisera exil i de två följande samlingarna. På fliken till den femte samlingen kan man läsa att de tre senaste samlingarna är "en trilogi som har exilens villkor som tema" (Li 1999:u.s.). Man skulle nästan kunna hävda att det tar Li fem år att växa in i rollen som exilpoet. Lars Wendelius (2002) ägnar ett kapitel i sin studie *Den dubbla identiteten* åt Li som exilförfattare. Sammanfattningsvis kan man utrona att det är genom referenser till andra konstnärer (som Chopin och

---

Dante) i exil och två skilda geografiska positioner – mellan vilka diktjaget slits eller färdas – som exiltematiken framträder. Wendelius (2002) grundliga analys påvisar ett flertal nyanser i dikterna som annars riskerar att gå läsaren förbi. Lis tämligen modernistiska och fragmentariska lyrik framstår annars som undflyende utifrån ett exilperspektiv. Det är svårt att säga att exilen är en grundton i författarskapet om man exempelvis jämför med Jila Mossaed. Den kan delvis framstå som nästan ofokuserad i sin rikedom på bilder och ger emellanåt läsaren intrycket av att exilen inte är ett tema som är viktigare än andra.

Den huvudsakliga exillitteratur som annars präglar detta decennium står den oförtröttliga Kallifatides för, som oförtrutet arbetar vidare. Författaren Ildikó Márkys debuterar 1987 med *Mot förmiddagen*. Hennes författarskap ägnas en fördjupning senare i kunskapsöversikten.

3.3 Det förändrade Sverige: 1989–1999

1990-talet var turbulent i svensk och i europeisk politik. Jugoslaviens sönderfall resulterade 1991 i fullskaligt krig. Samma år bröt Sovjetunionen samman vilket blev crescendo på upplösningen av östblocket som inleddes några år tidigare. Inte minst kriget i det tidigare Jugoslavien ledde till att många människor tvingades på flykt, antingen på grund av krig och etnisk rensning eller för att framtidsutsikterna var allt annat än ljusa. Människor förlorade sin trygghet, sina pensioner, medellivslängden sjönk dramatiskt och mycket av sådant som man tidigare förlitat sig på försvann på kort tid. Spänningarna mellan öst och väst avtog också i samband med krigets slut. Allt detta påverkade även Sverige. Den långa ekonomiska kris som landet genomled från 1990 till 1994, liksom en rad uppmärksammade våldsdåd med rasistiska motiv, förändrade den politiska retoriken. Riksdagsvalet 1991 ledde till att Sverige bytte regering och ett nytt parti, Ny demokrati, som i sin retorik var "invandringskritiska" gavs utrymme. I den meningen förändrades det politiska landskapet och man kanske kan säga att det välfungerande välfärdssamhälle som tagit emot tidigare generationer av exilförfattare krackelerar. Tillståndet i Sverige och världen förändras hastigt och detta tog sig givetvis också kulturella uttryck.

Nära decenniets slut, utkommer antologin *Det nya landet* (Lindelöw 1998) som samlar 44 författare och 12 bildkonstnärer. Det finns ett nytt intresse för flyktinggrupperna som befinner sig i Sverige och dessutom en vilja att samla deras berättelser. Berättelserna i boken är mycket korta och det går inte att generalisera deras innehåll, men intentionen med boken är att försöka fånga vad det innebär att leva med, eller mellan, två kulturer. Få av berättelserna behandlar exil. *Det nya landet* (Lindelöw 1998) är en fortsättning på *Världen i*

Sverige (Grive & Uzun 1995) som samlade författare med fokus på mångfald. Madeleine Grives förord till *Världen i Sverige* vittnar om tidsandan i mitten av 1990-talet:

Välkomna till Världen i Sverige! Det är ett nytt land. Sverige är ett förvandlat land. Efter trettio års mer omfattande invandring har Sveriges andliga klimat förändrats. Världen har verkligen flyttat in här. Sverige har blivit mångkulturellt.

(Grive 1995:7)

I *Världen i Sverige* (Grive & Uzun 1995) beskrivs sedan en process med att identifiera författare i Sverige som inte har svenska som modersmål. Det finns en ambition att diskutera Sveriges förändrade demografi. Ett ytterligare exempel på detta är den av Lajos Szécsi redigerade antologin *Hundra dikter av hundra diktare med utländska rötter* (Szécsi 1999). Nämnas bör också Siv Widerbergs och Viveka Heymans antologi *Flykten valde oss. Dikter om att fly från sitt land* (Widerberg & Heyman 1990) som även den samlar litterära beskrivningar av flykt.

Antologiernas intention var att bredda det litterära samtalet. Det fanns en vilja att framhäva det "nya Sverige" och förmodligen att bekämpa det som framstod som en allt öppnare rasism. Även antologin *Att odla papaya på Österlen. Nitton författare om dubbel kulturell identitet* (Masui 1998) berör frågan om mångkulturell tillhörighet. Här rör det sig inte bara om människor som flytt till Sverige utan etniska minoriteter. Inte någon av dessa antologier berör exiltemat rent explicit med undantag för enskilda bidrag, och kommer därför inte behandlas vidare. Dessa antologier kan dock spegla att man mer aktivt börjar intressera sig för flyktingars och minoriteters kulturer. Denna förändring är förmodligen väsentlig för det kommande decenniets många författargenombrott. Även om "invandrare", som Harry Schein, tidigare funnits med i offentligheten börjar det från 1980-talet och framåt finnas många fler offentliga personer med minoritetsbakgrund. I Hübinettes (2019) sammanställning är detta ett märkbart avsteg från tidigare.

Den stora händelsen i europeisk politik under 1990-talet – vid sidan om kommunismens kollaps och därmed järnridåns sammanbrott – är kriget i Jugoslavien och de många människor som tvingades på flykt. Dock kommer få skönlitterära skildringar av händelserna så tidigt som på 1990-talet. Detta visar att exilskildringar kommer med en viss fördröjning. Det finns dock även exempel på flera icke-europeiska författare som debuterar vid denna tid.

Poeten Sharock Kamyabs debuterar som svensk poet med *Det tålmodiga språket* (1991) Samlingen är intressant eftersom få av dikterna berör

---

språkbytet. Snarare är det som att poeten i brinnande skapelsekraft kastat sig över det nya språket för att dikta. Dikterna berör vardagen, och går i dialog med andra poeter. Vissa scener, som när diktjaget – som är flykting i denna dikt – lägger sig ner för att vila i gräset och hör det andas, vittnar om hemkomsten till en natur som inte är impregnerad av fientlighet eller rädsla. Den dikt som kanske mest konkret behandlar vad det innebär att byta språk är "Varje liv har sitt eget värde" och där lyder den andra strofen:

Varje verklighet börjar och slutar med ett språk

där det slutar

börjar en annan verklighet

som kräver ett annat språk

ändå långt fjärran leder en väg bortom horisonten

dit inget språk kan nå

Då kommer du att förstå

att varje liv har sitt eget värde

varje värde sitt eget liv

som med olika ord kan växa torkas eller dö.

(Kamyab 1991:61)

Att byta språk framstår således som att delvis byta verklighet. Förmodligen bör det förstås i dubbel betydelse: både som att man de facto byter verklighet genom att förflytta sig till en annan plats, ett annat land, där språket är annorlunda, och att man tvingas "stöpa om" den poetiska impulsen för att formulera sig på nytt. Inte bara språkens ljud- och referensvärld utan också deras grammatiska system utgör begränsningar. Vissa ord kan vara så kulturellt betingade att det knappast lär vara möjligt att få samma känslomässiga förbindelse till dem om man inte vuxit upp med dem. Att byta språk som poet är att ständigt därefter befinna sig på minerad mark, vilket är en känsla som många författare vittnar om. Kanske är dock Kamyabs diktning ett, åtminstone i denna undersökning, unikt exempel på hur exilen verkar ha blivit en kreativ förlösning. De dikter som exempelvis beskriver öknar är skrivna utan någon nostalgisk längtan till dem eller som kontrast till den

---

svenska skogen. Utan kunskap om författarens bakgrund är det svårt att dechiffrera att dikterna är skrivna i Sverige i exil. Man får nästan intrycket av att de är översättningar. Detta kan senare jämföras med Jila Mossaed som debuterade 1997 (hennes diktning kommer att ägnas en fördjupning i slutet av kunskapsöversikten), eller Cletus Nelson Nwadike som debuterade år 2000 med *kort svart dikt* som omnämns senare.

Författaren Azar Mahloujian beskriver i sin debut *De sönderrivna bilderna* (2006, originalutgåvans utgivningsår 1995) sin flykt från Iran till Sverige. En stor del av boken ägnas också åt hur det är att komma som flykting till Sverige. Vännernas rädsla i Teheran för att få sina unga söner sända till fronten i kriget mot Irak står bjärt i kontrast till flyktingens inrutade vardag i Sverige genom möten med handläggare på Arbetsförmedlingen eller lärare i svenska. Exilen framträder främst genom sina konkreta manifestationer. I slutet av boken diskuteras skillnaden mellan vad det egentligen innebär att, å ena sidan formellt och å andra sidan faktiskt, "bli svensk". Att byta medborgarskap var för Mahloujian inte ett enkelt val, men de praktiska orsakerna övervägde. Långa uppehåll vid gränser när hon reste, att få ett plan försenat eftersom hon som ensam passagerare måste identifiera sitt bagage innan planet startar. Utan eufemismer är det snarare den upplevda strukturella misstänksamheten mot iranier som fick Mahloujian att byta medborgarskap.

I det sista korta kapitlet av sin debutroman reflekterar Mahloujian (2006) över vissa avgörande skillnader mellan kulturerna i hur man behandlar sina gäster. Episoden symboliseras av ett paket med pistagenötter och kläder från Iran. Hennes svenska vänner skrattade ut henne när de fick höra att hon sparade nötterna för att servera när hon fick gäster. Implicit var det dumt att tänka på andra och inte sig själv. Hon konstaterar: "Sedan den dagen har jag aldrig tänkt först på gäster när jag får ett paket med godsaker hemifrån. Var jag dum då eller är jag dum nu?" (Mahloujian, 2006:157). Med dessa korta ord avslutas boken och de vittnar också om författarens sätt att beskriva sin exil. Det är inte en fråga om individuella förändringar eller överväganden om hur kulturer påverkar flyktingen utan en ganska brutalt ställd fråga som ger två tydliga svarsalternativ som båda kommer bedöma berättaren som dum. Den kulturella skillnaden, eller bakgrunden till den, fördjupas inte. Boken är intressant från ett exilperspektiv just eftersom den är så konkret och skulle därmed förmodligen kunna vara intressant för människor som genomgår samma process.

Samma process att möta det svenska samhället, om än formulerad på ett annat sätt, finns beskriven av Zvonimir Popovic. Han debuterar 1998 med romanen *Mörkerriket* (Popovic 1998) och bor då sedan trettiofem år i Sverige.

Även om han har sitt ursprung i Montenegro genomlevde han andra världskriget i Serbien och flyttade till Sverige 1963 tillsammans med sin svenska hustru. Även om skälen till exilen var kärlek och inte flykt återfinns exiltematiken i hans romaner. Debutromanen inleds med att berättaren företar sig en tågresa till Slavonien där han ska bevista sin fars begravning (Popovic 1998). Vid ankomst inser berättaren att hans bror lurat till sig hela arvet. Han reser hem till Stockholm där hela hans liv styrs av socialsekreteraren Krantz som anser att han är olämplig som förälder, vilket gör att han förlorar umgängesrätten med sin dotter Svetlana. Nästan varje aspekt av hans liv innebär någon form av förnedring. Hela berättelsen interfolieras av en skildring av livet i Jugoslavien, av stationerna längs en järnväg (ibid). *Mörkerriket* beskriver väl den rotlöshet som kan prägla exilen, liksom hur en enskild individ ställd inför ett nytt samhälle blir systemets fånge. Efter ytterligare missöden verkar berättaren slutligen få frid tillsammans med änkan efter en alkoholiserad finsk granne. Romanen fångar en rotlös tillvaro som lätt kan komma i gungning, och där också språket är ett hinder i kontakterna med myndigheter. Berättaren har endast ett fåtal vänner och alla framstår de som mer eller mindre svekfulla. Tre år efter sin debut utkommer Popovic med romanen *Akacian viskar* där man ungefär ett kvartssekel senare får följa dottern Svetlana när hon reser till Jugoslavien (Popovic 2001). Ironiskt nog gör hon det för att få ett arv efter farbrodern, samme broder som lurade hennes far på arvet, och upptäcker liksom fadern att hon inte hör hemma i Serbien. I Sverige var hon invandrare och i Serbien är hon svenska. Också den romanen skildrar det tillstånd som flera generationer av invandrare kan uppleva då de befinner sig mellan olika kulturer. Denna känsla, som man skulle kunna beskriva som det kulturella minnet av exil, är en tematik som kommer att få allt större utrymme i skönlitteraturen.

3.4 "Genombrottet": 1999–2009

Detta årtionde skiljer sig från de andra i det att en ny generation författare träder fram. De är barn till människor som invandrat till Sverige och bär i viss mening med sig det kulturella minnet av att leva i exil även om de är födda och uppvuxna i Sverige. Exilens verkningar uttrycks genom en främmande blick på majoritetsbefolkningens kultur. Dock bör det poängteras att det snarare rör sig om en dubbel kulturell tillhörighet som emellanåt ter sig konfliktfylld. Vissa författare uttrycker rentav ett främlingskap, men det verkar mer härstamma från erfarenheter av att inte fullt ut kunna delta i samhället på grund av fördomar eller rasism. Andra uttrycker främlingskänslor på grund av utseende, traditioner eller kultur. Skillnaderna mellan författarnas upplevelse

---

verkar till ganska stor del bero på uppväxtort, föräldrarnas utbildning och integration samt klassbakgrund.

År 2000 publicerar poeten Cletus Nelson Nwadike sin andra diktsamling på svenska, efter den ovannämnda debuten *Kort svart dikt* (1998), med titeln *med ord kan jag inte längre be*. Diktsamlingen tillägnas "alla barn som dör i krig och min mormor i Nigeria", och där återvänder han till frågan vad det innebär att finna ett språk (Nwadike 2000). I någon existentiell mening brottas alla poeter med denna fråga, men den ställs på sin spets när poeten tvingas skriva på ett språk som inte är dennes modersmål. I diktsamlingen återkommer djur som den högt flygande fågeln och hundar som vaktar en kyrkogård, alltså djuren som icke-språkliga varelser. Kampen med att både frambesvärja tystnaden – som på många sätt framstår som dödens och frånvarons tillstånd i samlingen – och finna de rätta orden blir nästan fysisk. Poeten skriver om sina barn, och i förordet framkommer det att han har barn i Sverige, och är på alla sätt etablerad i Sverige. Kanske spelar det in i bokens temperament? För hur svår kampen med språket än är, så är det en lycklig kamp. När man däremot öppnar hans tredje diktsamling *en sida av regnet som faller* (Nwadike 2003) möts man av ett förord som i korthet beskriver kriget mellan Nigeria och Biafra. Det beskriver inte bara våldsamheten i kriget utan också de många faderlösa barnen: antingen för att modern våldtogs eller för att fadern dog i striderna. Dikterna präglas av mörker och död, människan framstår som både stympad av krigets brutalitet och fylld med en vilja att överleva.

Nwadikes författarskap påvisar en förändring som sker kring millennieskiftet. Om man benämner de som flytt från ett land till ett annat som den första generations exilanter så har den andra generation som framträder under detta decennium inte samma försonande relation till Sverige. Tvärtom kommer den kulturellt nedärvda erfarenheten av flykt och byte av hemland ofta att utmynnas i en kritik mot Sverige för att inte leva upp till sin uttalade tolerans. Upplevelsen av att samtidigt vara svensk och inte vara svensk uttrycks av flera författare som att man befann sig i en "kulturell" exil i det land man var född i. Ett exempel på detta är Zulmir Bečević, dock inte född i Sverige, som debuterar med ungdomsromanen *Resan som började med ett slut* (2006) och behandlar hur familjen flyr från kriget i Jugoslavien för att hamna i Sverige. Erfarenheter av rasism i det nya landet skildras av Bečević. Skillnaden mellan det svenska och invandrarna är den huvudsakliga skiljelinjen. Sedan spelar det mindre roll om man härstammar från Afrika, Jugoslavien, Mellanöstern eller Sydamerika. I framställningen står ungdomslivets vanliga bekymmer med skola, förälskelser, bråk och kompisgäng i centrum, och slutet av boken skildrar familjens etablering i Sverige. Modern får sin sjuksköterskeexamen, fadern har fått anställning på

Försäkringskassan. När berättaren slutat skolan tillbringar han en del tid i Bosnien och beskriver då hur han passerar det hus där han en gång bott och känt sig trygg.

Trygghetskänslan är borta nu. Den har ersatts av en ny känsla som jag inte riktigt vet om jag kan beskriva, inte än i alla fall. Den nya känslan kan vara både positivt och negativ, och därför är den så svår att beskriva.

(Bečević 2006:223)

Denna beskrivning fångar kanske just det som är svårt med exilen. Å ena sidan har han växt upp i Sverige, å andra sidan känner han sig inte helt som svensk. Men tryggheten i det land som en gång var hans hemland är också borta. Exilen kan i den meningen grunda ett slags hemlöshetskänsla. I Bečevićs andra roman *Svenhammets journaler* (2009) återger berättaren en liknande känsla alldeles i romanens början: "Ett: Jag är född i Sverige, men jag är inte svensk. Två: Jag kan svenska bättre än svenskarna, men jag är inte svensk. Tre: Svenska är det enda språk jag kan, men jag är ändå inte svensk" (Bečević 2009:7f.).

Vid sidan av Nwadike debuterar poeterna Johannes Anyuru med *Det är bara gudarna som är nya* och Daniel Boyacioglu med *Istället för hiphop* år 2003. Anyuru återvänder i sin samling till antiken och *Iliaden*, och varje del av samlingen inleds med en del av en sång från den. Den våldsamma strid som präglar den antika dikten får ett slags modern motsvarighet i förorten (Anyuru 2003). En rad personer, från krigaren Akilles till konstnären van Gogh (nu utrustad med sprayburk) framträder, och en rad mytologiska karaktärer som samexisterar med vänner och familjer. Den antika dikten utspelar sig huvudsakligen under ett par veckor och beskriver slaget om Troja, alltså det trojanska krigets slut när staden slutligen faller. Det är Odysseus från Ithaka som banar väg för segern. Att det är en strid i ett främmande land (*Odysseen* skildrar Odysseus berömda hemfärd efter kriget) färgar läsningen då frågan om främlingskap och exil berörs. Men det är inte bara förorten som befinner sig i exil, dikterna verkar snarare antyda en existentiell exil som genomsyrar såväl natur som människor. Gränser, passager, liminala tillstånd – allt tycks bestå av linjer och begränsningar. Höghusens mörka kroppar som sträcker sig mot skyn blir nästan utomjordiska objekt. Det framträder en skillnad mellan det som sker inom en människa (tankar, tro, kärlek, hopp) och den yttre världen. Polisens närvaro, ja nästan hela majoritetssamhällets, blir närapå tentakellik, en ansiktslös representant för något främmande och förtryckande (Anyuru 2003).

Anyurus debut är en av de rikaste samlingarna i denna studie och hastigt vänds tidigare bilder om till nya som fördjupar dem. Exempelvis benämns senare höghusen "som att de vilar sina pannor i nattens händer, / drömlösa lystrande" (Anyuru 2003:56). Genom en mängd referenser till engelska uttryck och texter anknyter samlingen till en längre tradition av urban litteratur som beskriver förorten. Även om exil omnämns och vissa återblickar till de olika karaktärernas ursprung sker, är det främst en skildring av ett samtida främlingskap. Den försoning som framträder i slutet är religiös, alltså inre. Men genom den beskrivningen vänder också diktsamlingen om, och i slutet omnämns transportleden (motorlederna) som gnistrande. Man kan läsa passagen som en antydning att man med nya ögon kan skriva om världen – även om inte exilen eller orättvisorna försvinner – som gör att själva blicken för beskrivningen finner ett hem. Titeln *Det är bara gudarna som är nya* (Anyuru 2003) blir därmed dubbeltydig eftersom den går att läsa från såväl mänskligt som gudomligt perspektiv. Människan kan välja nya gudar, eller så är det gudarna som hela tiden är nya – de är inte bundna av tiden – medan människorna åldras. De många exildimensionerna i samlingen gör att vissa aspekter, utifrån denna studies perspektiv, fått framträda mer än andra. Lekfullheten i referensvärlden och friheten i rörelsen mellan tider och språknivåer gör att samlingen står ut i jämförelse mot andra skildringar av det moderna främlingskapets exil och förorter.

Daniel Boyacioglus *Istället för hiphop* (2003) genomsyras av en musikalisk språklek och rytm. Det finns i vissa dikter återkommande upprepningar som strukturerar dem som vore de verser att lägga ovanpå musik. Referenser till en vardag i förorten är återkommande. Också till segregationen: "för inga svenskar bor där jag bor de flyr" (Boyacioglu 2003:u.s.) som det står i en dikt. I passager uttrycks ett tydligt främlingskap, exempelvis:

Jag ser sambandet
för jag förblir främling i det nya landet
för blir jag inte främling i det nya landet
blir jag främling för mig själv Främling överallt
här är kallt Kommer ihåg pannbandet
pagen, championtröjan, adidasbyxan och mina gamla flaskor
här är ballt och förvirrat men jag bor där jag bor är allt uppdelat i
två

(Boyacioglu 2003:u.s.)

Dikternas musikaliska rytm, språkspänst och lekfullhet fångar trots allt ett slags hopplöshet. Uppenbarligen ser diktjaget inte sig själv som svensk, "de flyr", och skulle man försöka upphöra i sitt främlingskap skulle man bli främling för sig själv. Båda alternativen innebär främlingskap. Någon lösning

---

på situationen framträder inte. Upplevelsen av att vara mellan platser och tider utmärker exilförfattare, och här rör det sig snarare om någon som är mellan en majoritetskultur som inte helt ut accepterar en (eller kräver sådan anpassning att man blir främling för sig själv) och någonting som man själv inte upplevt. Denna "andragenerationsexil" blir på vissa sätt tröstlös eftersom den knappt innehåller någonting av den lindring som nostalgi verkar kunna bidra med.

Det finns alltså ett flertal tongivande författare som debuterade under decenniet. Det som förenar dem är att någon i föräldragenerationen har en annan bakgrund än svensk. Orsaken till att de här omnämns är inte att samtliga skulle kunna sägas vara exilförfattare, utan för att påvisa att aspekter av det främlingskap som exilförfattare tidigare tematiserat får nya uttryck genom att denna författargeneration bär med sig det kulturella minnet av en annan kultur, av flykt och ett perspektivistiskt seende på den svenska kulturen. Begreppet exil skulle å ena sidan försvagas bortom igenkänning och relevans, om alla som har denna bakgrund räknas in i gruppen. Å andra sidan finns det odiskutabelt en relevans att utifrån exilperspektivet försöka beröra och benämna vad som förenar denna författargrupp. Ett flertal av författarna, som Boyacioglu och Anyuru, har sin bakgrund i *spoken word*-poesin, en genre som traditionellt förknippats med språkekvilibris, förorten och sin närhet till hiphopen.

Nästan tjugo år senare är både Johannes Anyuru och Jonas Hassen Khemiri väletablerade och respekterade författare som, på olika sätt, förknippas med ett utanförskap. Det gör även Alejandro Leiva Wenger som föddes 1976 i Chile och kom till Sverige som nioåring. Som tjugofemåring debuterar Wenger med novellsamlingen *Till vår ära* (2001) på Albert Bonniers förlag. I flera av novellerna framträder en medveten lek med språket genom slang, talspråk, liksom flera typografiska egenheter som exempelvis blandning av typsnittets storlek, gemener och kapitäl på olika rader eller för den delen att versaler helt saknas. Mycket av handlingen är återberättande i meningen att någon återger vad någon annan sagt. En novell framstår snarare som ett utkast till en pjäs (det bör uppmärksammas att Wenger sedan debuten profilerat sig och haft stor framgång som dramatiker). Samma språkliga spänst utmärker Khemiris debut *Ett öga rött* (2003) där nyord som "keff" blandas med ett snabbt berättande om en ung man som vill omvälva Sverige. Huvudpersonen Halim får till och med på en lektion läsa i *Att odla papaya på Österlen* och episoden beskrivs:

På baksidan det stod: "Psst! Du där! Ja, just du... Den här boken handlar om oss. Du kom till Sverige från ett annat land medan vi ännu var små, och vi som är födda här av invandrade föräldrar."

Jag tänkte att det måste vara ett tecken från den rödnästa guden att jag borde läsa boken. Eftersom inga andra var på gården jag sket det såg lite töntig ut när jag satte mig i en av gungorna vid sandlådan. Boken hade en massa delar och innan varje det var separat bild på författaren men såklart nästan alla kom från Europa och inte en enda var arab!

(Khemiri (originalutgåva 2003) 2016: 148f.)

Det hela slutar med att Halim blir så upprörd över vad han läser, särskilt en episod om en "invandrad" författare vid namn Måns som har en svensk far och en norsk mor. Efter att ha läst beskrivningen om hur det är att ha svenska som fadersmål (det kan adderas att det finns en sådan text i antologin) blir han irriterad och sliter ut sidorna ur boken. Uppenbarligen djupt missnöjd med hur bred kategorin "invandrare" är eftersom erfarenheterna inom gruppen är vitt skilda. Och kanske ska man se att alla dessa författare, till skillnad från tidigare, lika mycket vänder på blicken och ställer frågor om det svenska majoritetssamhället. Det finns med andra ord en tendens att omförhandla vad som anses vara det "normala".

Man skulle förtydliga detta med den skillnad som framkommer i Marjaneh Bakhtiaris roman *Kalla det vad fan du vill* (2005) mellan att vara ut- och invandrare. För de personer som lämnar ett land är det en aktiv handling att fly och utvandra. Det framstår nästan som att den kraft som uppbrottet innebär delvis försvinner när man kommer som invandrare och förväntas anpassa sig till ett samhälle. Den iranska familjen genomgår en ganska hård anpassning. Barnen som går i svensk skola har tagit till uppgift att "informera" föräldrarna om vad som gäller i Sverige (att nämna att det är vinklat till deras fördel torde vara överflödigt) och vad som riskerar att ske om de inte får agera som sina jämnåriga kamrater. Även i denna bok återfinns flera humoristiska inslag (det gemensamma draget i att skratta åt traditioner i kulturerna förenar flera av romanerna), språklekar och även stavningen av vissa ord är anpassad så att den snarare liknar hur någon som talar med "brytning" skulle uttala det än hur det egentligen stavas. Boken innehåller ett flertal passager som direkt anknyter till den svenska politiska situationen, som exempelvis när typiska "politikerfloskler" som sägs ha yttrats på tv skrivs in i romanen. Bakhtiari är i den meningen en föregångare till flera andra romaner som just tematiserar dubbla kulturella identiteter och kampen mellan dem.

Ett exempel på en bok som beskriver samtidshistorien, och som är ett slags fördröjd litterär reaktion på de många jugoslaviska flyktingarna som kom på 1990-talet, är Fausta Marianovic *Sista kulan sparar jag åt grannen* (2008) som berör upptrappningen till inbördeskriget i Jugoslavien. Boken beskriver en familj där mannen är kroat och modern av serbiskt ursprung. Inledningsvis är alla karaktärer i någon mening först jugoslaver och andra nationaliteter är sekundära, och medan de driver med vissa absurda delar av kommunismen vördar de andra delar. Efter Titos död faller landet snabbt sönder och de tidigare etniska tillhörigheterna kommer spela en stor roll. Bokens berättare driver en bar och anser sig själv vara politisk naiv. Dock framstår hon som mer klarsynt än många andra. När maken blir alltmer troende muslim och nationalistiskt sinnad går familjen sönder. Det efterföljande kriget, där båda hennes unga söner dras med, skildras och slutligen lyckas hon tillsammans med sönerna fly och hamnar i Sverige. Det är egentligen endast en kort del i slutet av romanen som berör exilen. Och det gäller både exilen i Sverige och främlingskapet för Sarajevo när hon senare återvänder dit. Kort efter ankomsten blir sönerna, tillsammans med en annan grupp flyktingar, trakasserade:

Redan första kvällen gick mina pojkar ut tillsammans med några andra flyktingpojkar för att smaka på den tillfälliga friheten i ett tryggt och civiliserat land, där ingen uniformerad milis när som helst kunde slå till. De gav sig iväg till den närmaste byn i gatubelysningens bleka ljus. Bara efter några hundra meter mötte de ett tiotal motorcyklister som körde förbi dem, vände om och körde tillbaka rakt mot dem i hög fart. Invandrarpojkarerna blev knuffade, sparkade och illa skadade. De förstod inte vad de hade gjort för fel eftersom angriparna talade svenska. Vi förstod inte vilka de var när de nästa dag kom och kastade stenar och molotovcocktails på vår flyktingbarack. Vi blev evakuerade och baracken brann upp precis som vi sett många hus brännas i kriget.

(Marianovic 2009:288f.)

Skildringen av hur livet är i Sverige speglar också den allt hårdare tidsandan under 1990-talet. Tidigare – exempelvis hos Kallifatides – har främlingskap snarare handlat om kulturella faktorer, temperament, mat, språk, grannar och sociala koder. Även om alla dessa faktorer belyst skillnaden mellan den exilerade och majoritetsbefolkningen har intoleransen tagit sig mer subtila uttryck. Oftast inte fysiskt våldsamma. Det är endast i korta fragment som man annars får veta någonting om livet i Sverige. Berättaren i Marianovics bok (2009) gifter exempelvis om sig med en svensk man. Det är på så vis ett

---

oerhört effektivt sätt att anonymisera exiltillvaron. Som läsare har man en ingående kunskap om det tidigare livet, om kriget och flykten, men i Sverige är berättaren en nästan ansiktslös människa. Genom detta blir hon nästan "flyktingen" som sådan och det öppnar frågor om inte nästan alla flyktingar bär på liknande berättelser. Åtminstone får man intrycket av att det förflutna ska tystas ned. Dels beror det på att ingen frågar, dels på att hon inte vill berätta. Bilden av en lugn yta framkommer, men den spricker vid återvändandet till Sarajevo efter kriget. Modet är annorlunda, vissa platser förstörda. Hela det liv som försvunnit ligger kvar i minnet och därmed läggs det förflutna över nuet. Resultatet blir att erfarenheten färgar upplevelsen. Och på något sätt fångar just detta det som är exilens svårfångade väsen, att det i det nuvarande livet finns spöklika gestalter från det förflutna. En till synes vanlig handling för en turist blir därmed ytterst laddad:

Vi hyr en bil och kör samma väg som mina föräldrar, och senare även jag, har kört så många gånger, men aldrig har jag tänkt på själva vägen som jag gör nu. Nu har varje sten och varje vägkurva blivit ett obehagligt minne. Allt jag ser hör till mitt förflutna. Jag färdas på den ödesdigra vägen som förändrade hela min framtid innan jag ens kunde förstå den. Samma dag som jag föddes blev min far skjuten och förblindad av statens säkerhetspolis just på den här vägen. Ingen har någonsin talat om det för mig och jag skulle ha dött utan att få veta det om jag inte hittat hans gamla kryptiska brev till sina vänner. Eller kanske till mig.

(Marianovic 2009:291)

Ovan den fysiska vägen finns ett lager av minnen som sträcker sig generationer bakåt. När berättaren färdas i sitt gamla hemland får stenarna en förändrad betydelse. Denna blick på tingen: som att de vardagligaste saker plötsligt kan hysa en kuslig närvaro av någonting som gått förlorat eller någonting våldsamt, framträder såväl i det nya som det gamla hemlandet. Minnet sträcker sig i detta fall tillbaka även till innan hon föddes. Historiens olika delar hålls ihop genom familjens generationstrådar. Indirekt ställs också frågan om vidareförandet av kunskap. Utan det kryptiska brevet hade faderns öde aldrig blivit känt. Den exil vi läsare får lite kunskap om i Sverige framträder därmed hastigt: exilen kan ibland misstolkas som en närvaro i ett nytt land när den i lika grad är frånvaron av ett gammalt land. Eller av kulturer. Här blir det ett tidigare liv som förtigs. Romanens slut blir sorgsamt i det att berättaren till skillnad från maken märker hur numera bilarna, människorna och husen är färre (Marianovic 2009). Det enda det numera finns mer av i landet är kyrkogårdar med rader av unga pojks gravar som fick sina liv bortslösade i kriget.

Men det är inte bara i främmande länder som unga mäns liv förslösas. Under decenniet framkommer också skildringar av hur flyktingars liv i Sverige ser ut. Det som är exilens mest vardagliga konsekvenser. Ett tydligt exempel är Hassan Loo Sattarvandi som mot slutet av årtiondet debuterar med *Still* (2008) och presenteras på innerfliken: "Still är en roman om samtiden – våldsamt, smutsigt och desperat". Romanen handlar om ett kompispång som fördriver tiden med att röka hasch och de kör vid en tidpunkt in i en bil genom en vägg på en skola. Med andra ord en småkriminell livsstil där gängets inbördes relationer och hierarkier framstår som det viktigaste för dem. Några punkter finns inte och berättandet klipps hela tiden upp genom att repliker inflikas i kursiv. En typisk passage från romanens början lyder (scenen utspelar sig när en fotograf ska ta ett fotografi av grabbgänget):

Grabbar, sa han och pekade mot det fjärde huset, *det skulle vara bra om vi kunde få med båda husen på den sidan – det ger ett jävligt coolt förortsintryck – lite getto och om man håller kameran så här, då ser husen helt enorma ut – det skulle se jävligt maxat ut, Det fjärde huset*, frågade Peruken och han som stod bakom kameran sa, *Precis, det sista huset på andra sidan gatan, maxa stilen, liksom, maxa stilen så det blir jävligt hårt – som att ni går på styva linan – styyyyyyva liiiiiiiiiinaaaaaaaaaaaaaaan, Styva vad*, undrade en av killarna i MKF och drog av sig luvan, *Styva linan, du vet, som att ni maxar stilen – axar stilen, attityd – det är hela grejen, attityd – jag vill ha med tuffheten, råheten och en jävla massa attityd, mer tjock med abor're*, sa killen bakom kamera och tittade in genom kameran, *kom igen nu, visa att ni kommer från jungeln nu, visa att ni kommer direkt från gettot, böj på knäna, saxa och såga med armarna*, jävla horunge, tänkte jag och Leo viskade att man borde visa honom och jag sa, *Visa honom – tryck in kameran i hans arsle så han gråter hela vägen hem till Södermalm, Gajo gillar väl att få i götten – tror de gillar det, sa Leo och...*

(Sattarvandi 2008:30)

Passagen vittnar inte bara om romanens stil, uttryck och interaktionen mellan dess karaktärer utan också om diskrepansen mellan den bild som man förväntas förmedla av förorten gentemot hur man ser på sig själv. Det är en ganska tröstlös tillvaro som framträder. Boken har inte något tydligt exiltema och det går att diskutera huruvida den alls borde vara med i denna studie. Författaren själv är född i Teheran, kom som litet barn till Sverige, och skulle därmed på biografiska grunder kunna ses en exilförfattare. Dock är det knappast troligt att författarens tre första levnadsår – rent kulturellt –

---

präglade honom på något avgörande sätt att det i sig skulle vara ett kriterium. Romanen *Still* (Sattarvandi 2008) skildrar inte heller en exiltillvaro utan snarare förortens vardagsliv. Exakt var gränsen mellan exil och "invandrarlitteratur", förortsskildringar eller främlingskapsskildringar går är svårt att avgöra.

Sattarvandis (2008) roman kan ses som den yttersta polen i exillitteraturbegreppet såsom det används i denna studie. Det är helt uppenbart att spänningen mellan majoritetskulturen och invandrargrupperna är tydlig. Kanske skulle man kunna hävda att den exil som tidigare varit en fråga för individerna snarare har blivit kollektiv? Det är inte längre så att enskilda människor befinner sig i ett välfungerande samhälle. Tvärtom verkar det sociala skyddsnetet ha gått sönder och hela grupper och stadsdelar tycks befinna sig i ett främlingskap, eller utanförskap, gentemot resten av samhället. Man har i någon mening en dubbel exil, både den från "hemlandet" och den i det samhälle man nu befinner sig i.¹⁰

Avslutningsvis bör Aris Fioretos *Den siste greken* (2009) omnämnas eftersom det i den dyker upp ett exiltema som inte funnits i det tidigare författarskapet. Som barn till invandrade greker skriver här Fioretos om en grek som kom till Sverige. Premissen är att återberätta utifrån Kostas Kezdoglous hundratals registerkort efter hans död. Det blir en slags uppföljning till en tidigare utgivna *Encyklopedin över utlandsgreker* som sades utkomma från slutet av 1920-talet och framåt. Romanen beskriver inte bara Greklands våldsamma historia utan också livet för en "gästarbetande" grek i Sverige: utifrån den fiktive berättaren Kezdoglou återges Jannis Georgiadis liv. Det finns ett antal episoder som just beskriver skillnaderna, och emellanåt krockarna, mellan den grekiska och svenska kulturen. Eftersom registerkorten strukturerar berättelsen blir den som en encyklopedi över en man vars liv märkts av både att fördrivas och av hemlöshet. Detta gör också att den skiljer sig i ton från många av de ovan nämnda böckerna.

3.5 "Exilens slut" och det nya Sverige: 2009–2019

År 2010 släpps antologin *Den osynliga litteraturskatten* redigerad av Anna Franklin och Reza Rezvanis. Ola Larsmos förord "Exilen som drivkraft" ställer frågan om:

---

¹⁰ Vad gäller de kriminella elementen – om än i uppskruvad skala – kan också Rouzbeh Masarrat Agahs debutroman *FTL (Fuck the Law)* från 2013 anföras som exempel på den "genren".

---

inte exilen skapar det inre trycket i ett författarskap – exilen från ett hemland där han [Samuel Beckett] inte ryms och ett språk som bara delvis är hans eget. Det nya språket och det nya landet stod för frihet och andra uttrycksmöjligheter.

(Larsmo 2010:12)

Utan att utröna vad exil verkligen inbegriper riskerar frågan att framstå som meningslös. Onekligen är tillvaron i ett annat land exilens första kriterium, men samtidigt är frågan – särskilt i Becketts fall – om hemland och vilket språk som är ens "eget" svår att besvara eftersom det å ena sidan finns författarskap som föds genom exilen och författare som *fortsätter* att verka under omständigheter helt olika de i deras ursprungsländer. Antologin (Franklin & Rezvanis 2010) består av sju kapitel där lika många författare avhandlas. Alla sju författare skriver huvudsakligen på sina modersmål trots att de verkar i Sverige, och förmodligen är dessa sju de tydligaste exemplen på den klassiska formen av exil.

Under decenniet fortsätter Sveriges demografi att förändras, inte minst genom den omfattande flyktinginvandringen från inbördeskrigets Syrien. Mellan 2011 till 2019 har över 1,2 miljoner invandrare kommit till Sverige i bemärkelsen att de har blivit folkbokförda i landet. Den relativt homogena befolkning som beskrevs av invandrare på 1960-talets slut eller 1970-talets början är i princip borta. Därmed verkar det också som att det litterära intresset för exilerfarenheten har minskat, åtminstone som den tidigare skildrats. Snarare är det nu exilens kollektiva erfarenhet genom främling- eller utanförskap som skildras. Ställd inför detta kan man sålunda konkludera att exilbegreppet delvis har förlorat sin relevans som analysverktyg. Den nyansering av exilbegreppet, som tillämpats i denna kunskapsöversikt i syfte att inkludera även det kollektiva minnet av flykt och exil, framstår som nödvändigt för operationaliseringen. Klart står dock, och detta visade exemplet med Sattarvandi (2008) i förra kapitlet, att de tidigare "markörerna" för exilförfattaren (spänningen mellan två länder, kulturer och språk, eller en nostalgi över vad som gått förlorat) inte helt kan appliceras på denna nya författargeneration. Det finns visserligen gemensamma drag, särskilt när det kommer till det nostalgiska stråken verkar det som att sorgen för Sveriges förlorade välfärdsprojekt, som tillåtit en generös flyktingpolitik, dominerar. Snarare än längtan till ett förlorat ursprungsland. Analysen uppvisar liknande drag i litteraturen även om interna jämförelser mellan exilförfattare 1970 och 2010 skulle uppvisa stora diskrepanser. När detta väl är konstaterat vill jag ändå anföra ett par exempel på författare som både kan anses vara exilförfattare och tillhöra en andra generationens invandrarförfattare. Ett exempel skulle kunna vara Khashayar Naderehvandis debut *Om månen alls*

---

syntes (2011). Förutom faktumet att författaren är född i Teheran finns det knappt någonting i samlingen, förutom några citat från Hafez – en persisk skald och mystiker, som vittnar om hans ursprung. Diktsamlingen berör huvudsakligen inte identitet, exil eller främlingskap. Snarare handlar dikterna om universella frågor, som kärlek och längtan. Hade man inte biografiska fakta om författaren skulle exempelvis läsningen av en dikt likt denna knappast tolkas utifrån ett exilperspektiv.

Är det främlingskap?

Eller bara glömska?

en sorts hypnos

rösten, språket, sederna,

avmonteras, plockas isär

stuvats undan

ett och ett får tingen nya betydelser

måne blir måne

sol blir sol

och sagorna ändrar karaktär

[---]

Storasyster försöker formulera en enkel fråga till sig själv

men språket haltar

och det är ingen annan i huset.

(Naderehvandi 2011:56f)

Naderehvandi kan illustrera den fara som kan föreligga om man läser författare alltför snävt biografiskt. Det hade varit möjligt att se dikten som en invandrarfamiljs språkliga kamp, men faktum är att dikten lika gärna hade kunnat läsas som en beskrivning av en sjukdom – kanske demens? – om vi haft kunskap om att den eventuellt skulle ha förelegat. Naderehvandi (2011)

---

kan likaså illustrera den litterära förskjutningen som delvis beskrevs i förra kapitlet, att det är en övergång från att beskriva spänningen mellan två länders kulturer till spänningen mellan två kulturer i samma land. Och "kultur" kan dessutom förmodligen inte fånga hela problematiken eftersom det inte bara rör sig om kulturella skillnader i sedvanor utan om högst påtagliga sociala orättvisor som rasism, social osäkerhet, våld i förorter och så vidare. Genom den förändrade demografien har också det unika med exilperspektivet delvis försvunnit. Kanske har den litterära marknaden mättats med beskrivningar av flykt eller exil? Eller så kan man också konstatera att det vid ingången till detta decennium faktiskt finns en litterär tradition att luta sig mot. Utrikesfödda har fått en så självklar närvaro att man inte längre kan se dem som marginaliserade.

Sami Saids debutroman *Väldigt sällan fin* från 2012 beskriver hur det är att leva i ett samhälle som ser annorlunda ut än föräldrarnas ursprungsland. Huvudpersonen är från Eritrea och romanen inleds med hur han flyttar till Linköping för att studera religion på universitetet. Identiteten som eritrean och muslim i Sverige upptar mycket av hans tid, och beskrivningen av religionen skildras genom återkommande samtal med Fredrik – en svensk som funderar på att konvertera. Det finns en exiltematik i romanen då relationen till "hemlandet" finns med. Farfadern varnade sin son för att låta Noha (som berättaren heter) och hans syskon leva alltför "svenskt" eftersom det skulle få dem att förlora både tradition och religion. Bokens andra del utspelas i Eritrea dit Noha återvänt för att göra upp kring arvet efter farfadern. Slående är att det inte finns några särskilt omvälvande ögonblick i romanen. Snarare skildras en rad vardagliga situationer där skillnaden mellan att leva som muslim och "svensk" står i centrum. Romanen (Said 2012) är särskilt intressant eftersom den tydligt förbinder två teman, både kampen med att bevara sin kulturella identitet i minoritet och frågan om man faktiskt hör hemma när man hamnar i ursprungslandet. I Eritrea möts berättaren av stor förståelse och trots att han inte kan språket ("mitt uttal är katastrofalt") är han i hjärtat eritrean (Said 2012:300).

Vad gäller frågan om språk är Nancy Malavés *Flickan utan språk* (2016) en mer klassisk exiltext, även om den är av det märkligare slaget då dess tillkomst helt verkar vara villkorad försöket att informera om modersmålets

---

betydelse.¹¹ Redan på första sidan citeras sociologen Rita Liljeström som i sin bok *Uppväxtvillkor* skriver:

Att släppa ett modersmål där orden är laddade med känslökvalitéer och en primär upplevelsevärld är som att rycka upp barnet med rötterna ur sig självt – att rubba hela dess relation till den omgivande verkligheten.

(Malavés 2016:5)

Förutom den omedelbara frågan vad det skulle vara att "rycka upp barnet med rötterna ur sig självt" är det intressant att fundera på vad citatet säger om författarens självbild och den kommande boken. Boken har uppenbarligen ett praktiskt syfte och i de "tröskeltexter" som omger boken (dvs. presentationer, fliktexter etc.) är det just upplysning om modersmålets betydelse. På baksidan beskrivs boken som:

en dokumentär roman om att vara invandrare i ett Sverige nästan utan främlingsfientlighet – men också i ett samhälle med stor okunskap om språkets betydelse för att skapa identitet hos unga vuxna

(Malavés 2016:u.s.)

Framställningen interfolieras av delar som är mer facklitterära och berör mer eller mindre direkt psykisk sjukdom som kopplad till frågan om invandring och språk. Ett av syskonen drabbas av psykiska problem och läsaren får följa hennes kamp för att anpassa sig i samhället. Det är svårt för henne och skolan framstår både oförlåtande och oförstående inför hennes problem. Romanen (Malavés 2016) avslutas med ett efterord där det konstateras att det finns en överrepresentation av elever från familjer där svenska inte är modersmål som avslutar högstadiet utan rätt behörighet för att bli antagna till gymnasiet. Boken skiljer sig från de övriga i denna kunskapsöversikt i det att den snarast använder den skönlitterära formen för att beskriva vikten av språk.

Även Pooneh Rohis roman *Araben* från 2014 tar upp den tematik som Sami Said (2012) behandlar. Romanen (Rohi 2014) inleds med att mor och dotter lyssnar på radio och hör om ett uppror i Iran och den brutalitet som

---

¹¹ Frågan vad ett modersmål egentligen är har långa anor. Se exempelvis Heller-Roazens resonemang i *Echolalia. Att glömma språk* (2019), särskilt kapitel 16, "Hubda". Man kan dock konstatera att idén om ett bestämt språk som man föds till eller in i är problematisk. Inte minst antyder själva begreppet "modersmål" att just det språket på något sätt är ett nödvändigt kriterium för existensen (som en moder är). Det finns gott om exempel på människor som både byter språk, växer upp i mångspråkiga miljöer, utan att det skulle vara negativt för deras identitet.

---

demonstranterna (som främst är studenter) möts av. Avrättningar och gruppvåldtäkter. När modern talar svenska är replikerna återgivna som att hon har en lätt brytning. Ett flertal persiska uttryck återges i kursiv och lämnas översatta. Den demonstration som hålls till stöd för studenterna på Sergels torg beskrivs som någonting som berör endast några smågrupper på vänsterkanten och iranier i exil. Bilden av svenskar som skyndar förbi med shoppingpåsar i handen bildar därmed en kontrast genom det synbara ointresset (och okunskapen) om vad som sker i Iran. Ett antal dagar bildar sedan underrubriker i framställningen. Dottern har sökt en doktorandtjänst och går på lägenhetsvisningar med pojkvännen. Uppenbarligen är hon välintegrerad i det svenska samhället. Vid sidan av dotterns historia beskrivs araben, "som nog egentligen är en turk eller kurd eller perser, [och] kan liknas vid en avfallsprodukt" (Rohi 2014:7). Skillnaden mellan de två ödena är stor. Den välutbildade "araben" förmår inte komma in i samhället medan berättarjaget är inne, men å andra sidan anses dottern knappt längre vara invandrare av sina vänner, "svart utanpå, vit inuti" (Rohi 2014:49), som det beskrivs i en passage. Kort därefter sammanfattas hela dilemmat:

Det första min pappa gjorde när vi flyttade hit var att skaffa en lägenhet där svenskarna bodde. På den tiden kunde man fortfarande få lägenhet i en helt okej förort. Medelklassförorterna närmast stan. Så att vi skulle växa upp med svenskar, var tanken. Lära oss svenska, bli assimilerade [...] Vi lärde oss ju också svenska och bryter när vi talar persiska istället. Varken jag eller min bror kan snacka med en iranier-iranier på ett vettigt sätt. Man fastnar mellan två världar. Jag vill säga till Tove [hennes väninna som hon just diskuterat med] att det känns som att det är något som inte stämmer. Att det är som om jag är svensk men i hjärtat är jag något annat. Någonstans glappar det.

(Rohi 2014:50)

Den känsla som berättaren beskriver påminner om ett slags kulturell exil, som ett liv mellan två olika kulturer, språk och historier. En viktig fråga i just detta fall är ju inte bara den om hur mycket individen kan "anpassa" sig eller låta sig "assimileras" i det nya landet utan givetvis också i vilken grad kulturen är mottaglig för och öppen inför att släppa in "invandrare". Skillnaden mellan att av mer eller mindre tvingande orsaker (politiska eller ekonomiska) lämna sitt ursprungsland och åtminstone i fantasin underhålla idén om en senare återkomst, och att inte känna sig hemma i den kultur man levt hela sitt liv just för att ens släkts "rötter" finns i ett annat land, är stor. I det senare fallet är varje form av återvändande omöjligt eftersom man varken känner kulturen eller språket tillräckligt bra. Detta förenar berättaren och "araben" i boken

---

(Rohi 2014), även om skillnaderna mellan deras plats i samhället är enorm. Upplevelsen av rotlöshet, främlingskap och kanske till och med exil behöver inte nödvändigtvis ha att göra med exil som ett kulturellt minne utan snarare skillnaden mellan den individuella historien och samhället i stort.

Det upplevda främlingskapet eller intrycket av gapet mellan den individuella historien och det övriga samhället kombinerat med rasism och etnicitet är huvudsakliga teman för det sista skönlitterära exemplet från decenniet.¹² Diktsamlingen *Vitsvit* (2013) av poeten Athena Farrokhzad, född i Iran. Samlingen skiljer sig visuellt och grafiskt från alla andra diktsamlingar i denna översikt eftersom varje rad vilar mot en svart bakgrund där orden är vita. Det är nästan som hade man strukit på den svarta färgen och låtit orden framträda. Flera av dikterna berör den vita färgen, från mjölk till hudfärg. Under läsningen framkommer en familjehistoria, en familj som flytt och anlant i ett land där de visserligen får vistas, men som de inte nödvändigtvis känner som hemma. Kopplingarna till andra poeter framkommer genom ett flertal intertexter (alltså kopplingar till andra texter genom exempelvis citat). Brodern citerar bland annat Jila Mossaeds rader "Någon gång ville jag dö i ett land där människor kunde uttala mitt namn" (Farrokhzad 2013:19) från samlingen *Varje natt kysser jag markens fötter*.¹³ Här blir döden som någonting pågående, som inte bara sker en enda gång. Något senare återkommer brodern med de berömda raderna från Paul Celans dikt "Dödsfuga" med "Svarta gryningsmjölk" (Farrokhzad 2013:27).¹⁴ Majoriteten av alla dikter inleds med att den som talar identifieras: "min mor sa:", "min bror sa:" eller "min far sa:". Familjens relation till språket framstår som sårig, inte minst för att barnen måste leva huvuddelen av sina liv på ett annat språk och att dottern författar på svenska. Även om man inte kan nagla fast tydliga exilreferenser, förutom vid några enstaka tillfällen, så utmärks samlingen av det. Frågan om främlingskap, att leva mellan kulturer, eller tanken att livet hade kunnat vara så annorlunda pulserar genom texten. Kanske hade de mänskliga relationerna varit annorlunda om man inte tvingats fly. Kanske hade familjebanden varit starkare och man förmått hålla samman? Frågorna finns hela tiden där obesvarade och genom att de flesta strofer tillskrivs en familjemedlem är det som att de ständigt talar till varandra, men orden tycks

---

¹²Det finns flera intressanta böcker som på olika sätt diskuterar frågan om främlingskap. Både Neftali Milfuegos, *Tankar mellan hjärtslag* (2015) och Evin Ahmed, *En dag ska jag bygga ett slott av pengar* (2017) undersöker på olika sätt främlingskap. I Milfuegos (2015) fall rör det sig om en resa mellan länder (en andra generationens invandrare reser till Chile). Ahmeds (2017) bok handlar om en person som rör sig från förorten in till stadens kulturella finrum. Båda romanerna problematiserar frågan om identitet och främlingskap i jämförelse med det majoritetssvenska samhället.

¹³ För Mossaeds original, se sida 79 i denna kunskapsöversikt.

¹⁴ För Celans dikt, dock i annan översättning, se Paul Celan, *Vallmo och minne* (2019:37f.)

---

inte nå fram och sällan är det verkligen någon som får svar. Att inte vara vit, att minnas de människor som avrättades när det omgivande samhället är präglad av fredens stillhet och tystnad, att se barnen framleva sina liv på det språk som flykten givit är smärtsamt. Exil utmärks ofta av en klyvnad mellan tider, språk och kulturer. Alla dessa element närvarar i *Vitsvit* (Farrokhzad 2013), samlingen blev en av decenniets mest omtalade och visade för många att exil inte bara är en fråga om geografisk plats utan också någonting som ärvs mellan generationer. Inte bara på grund av familjens mer personliga historier utan också på grund av att majoritetssamhället kan kräva fullkomlig anpassning. Man tvingas därmed nästan att leva i exil i det nya landet för att bevara en del av sin historia, språk och kultur.

I slutet av den undersökta perioden publicerar kulturskribenten Hynek Pallas en essäsamling, *Ex: migrationsmemoarer 1977–2018* (2018) som behandlar hans personliga relation till exil. Boken inleds med att han är med sina föräldrar i Prag för att fira att det var fyrtio år sedan de kom till Sverige. Författaren var själv mycket ung när emigrationen inleddes och har därför inte några egna minnen från hemlandet. Hans exilbeskrivning blir snarare i andra hand utifrån vad det har betytt för föräldrarna och då även implicit för honom. Boken blir intressant att läsa som ett essäistiskt eko av Malavés (2016) roman eftersom just språkfrågan visar sig vara central, därmed hålls en port till det förflutna eller ursprungslandet indirekt öppen. Även om hemspråksundervisning vid en tidpunkt i en ung människas liv kan vara ett slags stigma kan den senare vara avgörande för den kulturella identiteten. Pallas (2018) beskriver också de politiska förändringarna under närmare 40 år, inte helt olikt tidsramen i denna kunskapsöversikt. Från det homogena samhället till 1990-talets politiska omvälvningar med östblockets kollaps och det sätt som främlingsfientligheten fått uttryck i Sverige, både genom politiska manifestationer och de uppmärksammade våldsdåden riktade mot invandrare (Pallas 2018).

En uppenbar konsekvens av den förändrade demografin är också det institutionella ramverk som tillkommit för att möta "mångkulturen" i Sverige. Vissa delar av detta, som exempelvis tanken om hemspråksundervisning, kan ses som ett sätt stödja tanken om att individer inte förväntas anpassa sig kulturellt till majoritetssamhället.

Avslutningsvis kan man konstatera att det under detta årtionde också etableras ett slags institutionaliserad exillitteratur i Sverige genom fristadsprogrammen. Det är ett statligt finansierat program som administreras av Statens kulturråd (Kulturrådet). Fristadsprogrammet ingår i International of Refuge Network (ICORN). Det finns inte några kriterier i själva ansökningsprocessen som den formulerats av Kulturrådet som avgör

---

huruvida den mest utsatte konstnären eller författaren prioriteras. Snarare verkar det vara det lokala samarbetets former, konstnärens ekonomiska ersättning och hur resultaten av vistelsen ska kunna spridas som avgör. Därtill kommer en rad politiskt formulerade krav vid sidan av den konstnärliga kvaliteten, nämligen:

- Förnyelse och utveckling
- Tillgänglighet och spridning av verksamhetsplatser i hela landet
- Internationellt och interkulturellt utbyte och samarbete
- Barn- och ungdomsperspektiv
- Rättighetsperspektiv: mångfalds-, jämställdhets-, hbtq-, och tillgänglighetsperspektiv. (Kulturrådet, 2020)

Det är intressant att det i beskrivningarna inte finns någon diskussion kring avvägningen mellan konstnärlig kvalitet, utsatthet och de citerade kraven ovan. Det konstateras: "Varje ansökan måste inte omfatta alla perspektiv, men vår sammanlagda fördelning av bidrag under året ska kännetecknas av alla perspektiv i listan" (Kulturrådet 2020). Idag tycks det finnas en institutionell förståelse för exil som tidigare saknats, och kanske har den till och med blivit så vanlig att den inte längre röner någon särskild uppmärksamhet. Det är en erfarenhet som finns med som ett slags bakgrundssorl hos flera svenska författare. Därför verkar det snarare som att bara politiskt utsatta utländska författare, som i fristadsprogrammen, numera ses som "verkliga" exilförfattare.

---

4. 1969–2019: Tre fördjupningar

4.1 Den lyckliga exilen? Om inre och yttre exil hos Theodor Kallifatides

Theodor Kallifatides kan i denna kunskapsöversikt sägas vara det mest klassiska exemplet av en exilförfattare, åtminstone om man ser till 1900-talets många författaröden. Han lämnade Grekland 1964 och debuterade som poet på svenska fem år senare med diktsamlingen *Minnet i exil: dikter* (1969). Hans författarbana sträcker sig nu över femtio år och spänningen mellan ursprungslandet Grekland och hemlandet Sverige närvarar, liksom temat exil, i flera av hans romaner. Detta inte enbart eftersom han i Sverige fortsätter att skriva om händelser i Grekland, och därmed implicit skapar en spricka mellan sin egen vardag och födelselandet, utan också för att han i ofta använder Grekland som jämförelsepunkt. Exilen är författarskapets själva tillstånd. Avgörande är inte bara faktumet att han lämnade Grekland utan också att han valde svenska som litterärt språk. Eftersom Kallifatides många verk skulle kunna utgöra föremål för en rik studie på egen hand utgår denna översikt från ett fåtal titlar. Debuten, *Utlänningar* (Kallifatides 1971) och några av de verk som publicerats från år 2000 och framåt. På så sätt kommer både författarskapets inledning och dess senare del att presenteras.

I debutdiktsamlingen *Minnet i exil* (Kallifatides 1969) återfinns ett flertal sånger som alla berör fångenskap och förlust. Uppenbarligen är det en författare som inte bara präglats av den samtida politiska situationen i Grekland. Erfarenheterna från den tyska ockupationen under andra världskriget, fadern som tvingades gömma sig, ockupanternas hårdhet och det efterföljande inbördeskrigets våld, märker Kallifatides dikter mer än samtiden eftersom den inte var präglad av någon särskild regim utan snarare av en hopplöshet inför framtiden. De minnen som således beskrivs i debuten har att göra med erfarenheter som ligger längre tillbaka i tiden samt hur det är att leva som främling i Sverige. Just främlingsmotivet återkommer ständigt hos Kallifatides. I titeldikten "Minnet i exil" beskrivs främlingskapet som en fångenskap utan fängelse, och "Att leva i främlingskap är att dansa / på en lina som löper / ovanför det förflutnas / ljumma kaos" (Kallifatides 1969:41) som han inleder diktens tredje del med. Närvaron av det som skett i Grekland står som en historisk kontrast till det samtida Stockholm och diktjagets liv där. Ett liv präglat av saknad och längtan. Till och med Greklands fångelser framstår

---

som beständigare och i någon mening åtminstone konkreta till skillnad från det onämbara fängelset i främlingskapet. Den svenska fyllecellen, där eventuellt en "starkt berusad sydlänning" enligt en notis i *Dagens Nyheter* i dikten hamnar, framstår kall och abstrakt eftersom ingen mor kommer och söker en där (Kallifatides 1969:41). Däremot finner diktjaget sin mor i cellen eftersom hon just har vanan att söka efter sina söner i mörka celler. "Varje fängelse i mitt land / har en väg till våra mödrars hjärta" (Kallifatides 1969:42) skriver han i slutet av dikten. "Mitt land" är i detta fall Grekland och inte Sverige. Dikten avslutas: "Kasta mig i ett fängelse / Då hittar jag åtminstone min mor" (Kallifatides 1969:42). I debuten är det avsaknaden av konkreta sätt att handha främlingskapet som manifesterar exilen. Denna utgångspunkt är viktig eftersom den också antyder hur främlingskapet kommer att förvandlas i författarskapet. Med åren kommer rötter i det svenska samhället, genom familj och barn, att rota sig och därigenom kommer också upplevelsen av både främlingskap och samhälle att förändras. Långt senare, vid ett besök i Grekland, i *Ännu ett liv* (2017) skriver Kallifatides: "Jag var en främling i min hustrus hemland och hon var en främling i mitt" (Kallifatides 2017:109) och efter ett musikframträdande på en gammal teater kort därefter fortsätter han: "Jag klappade också händerna som om jag var en turist till. På sätt och vis var jag det. Jag var turist i ett land som en gång i tiden var mitt hemland" (Kallifatides 2017:110). Övergången från nutid till dåtid är tydlig. Han "var" en främling och likaså turist i det "som en gång i tiden var mitt hemland." Detta kan tolkas som att främlingskapet blivit totalt genom att relationen till det forna hemlandet försvunnit, men det kan också – vilket är troligare – förstås som att det finns ett nytt hemland.

Boken *Utlänningar* (Kallifatides 1971) utkommer ett par år efter debuten (Kallifatides 1969) och behandlar explicit författarens färd till Sverige. Boken är Kallifatides första prosabok och skildrar livet i Grekland och vad det innebär att flytta till ett annat land. Han beskriver inte bara sin egen tillvaro utan också hur en handfull av hans landsmän klarar övergången från livet i Grekland till Sverige. Det är en utsatt tillvaro som beskrivs. Vännen Kostas förmår aldrig anpassa sig till Sverige:

Hans längtan var total och betingad av alla vardagliga göromål.
Han kunde inte komma undan. Han längtade helt enkelt efter
vardagen därhemma och det hindrade honom att hitta en ny
vardag.

(Kallifatides 1971:95)

Kostas får senare problem med lagen efter att ha levt i samhällets marginaler. Landsmaninnan Maria går ett än mer tragiskt öde till mötes då hon tar sitt liv. Hon har misshandlats av sin man i Grekland och åkte till Sverige. Någon ny

---

kärlek finner hon inte, däremot våldtas hon en kväll av två greker och tar efter ytterligare en tid sitt liv. Berättaren tolkar detta som en motståndshandling för att undkomma ödet att bli mördad (Kallifatides 1971). Kvinnornas utsatta situation i Grekland vid tiden återkommer i flera passager.

Den osentimentala blick på de bägge länderna som framträder i *Utlänningar* (Kallifatides 1971) återfinns i hela Kallifatides författarskap. Det är som att berättaren aldrig låter läsaren glömma att det samtidigt kan finnas en saknad och ett konstaterande av det som är illa ställt med länderna. Exil framstår som en bitterljuv erfarenhet, därtill tillåter den en främmande blick på såväl det gamla som det nya hemlandet. *Utlänningar* (Kallifatides 1971) har uppenbarligen en viss självbiografisk bakgrund. Ett verk som skiljer sig från de andra i detta, och som explicit behandlar exilen som tema, är romanen *Brev till min dotter* (Kallifatides 2012) där det är poeten Ovidius som är berättare. Precis som nämndes i inledningen kan Ovidius sägas vara en av de första författarna i exil som i sin *Tristia och Brev från Pontos* (Ovidius 2018) beskriver just sin längtan tillbaka till Rom. Hos Kallifatides är Ovidius en tämligen annorlunda karaktär än den som framträder i Ovidius egna skrifter. Vissa grundläggande biografiska fakta stämmer, men både stil och temperament skiljer sig åt. Poeten beskriver sin ungdom och sitt första äktenskap. Det är Caesars styvson Augustus, den nye kejsaren, som vill införa en hårdare moral i Rom och fördömer Ovidius för hans erotiska dikter. Han förvisas till Pontos och det är därifrån som han rörande skriver till sin dotter och sin hustru. Brevet är hans enda länk till Rom. Men till skillnad från de brev som Ovidius själv skrev framträder här också bilden av hur vardagslivet är i exil. Inför landsförvisningen packar Ovidius sina böcker och tar med sig såväl tjänare som pengar. Det är alltså inte den fattige flyktingens öde som han lider utan den välbeställda herremannens. Den initiala klagan som utmärker Pontosbrevet återkommer i romanen. Men hos Kallifatides accepterar snart poeten sitt öde: "Exilen är inte en olycka, den är ett öde. Finns det någon som har besegrat sitt öde?" (Kallifatides 2012:60) frågar sig Ovidius tidigt i boken. Det som framkommer rörande exilen känns igen från Kallifatides andra romaner, särskilt de som bygger på hans eget liv. Det nordliga land där Ovidius hamnar ska ligga vid Svarta havet, men det liknar på många sätt snarare Sverige än det Rumänien där Tomis ligger och som beboddes av skyterna. Det språk som han mödosamt lär sig har stora likheter med svenska och Ovidius blir på många sätt en legering av den romerska skalden och författaren själv. Typiskt svenska ordspråk återkommer och i en skrivcirkel vidtalas Pippi Långstrump (Kallifatides 2012:226). Här framträder exil emellanåt som ett slags lycka då det finns vissa saker som den aldrig kan beröva.

Jag var full, inte av vinet utan av en alldeles underbar frihet som Augustus aldrig skulle begripa. Den här timmen på eftermiddagen, det här ljuset från havet och från himmelen kunde inte berövas mig. Detta är mitt ljus, denna värld är min! Ingen kan skicka mig i exil från denna värld. Den verkliga exilen är något annat och det kan aldrig Augustus begripa.

(Kallifatides 2012:127)

All exiltillvaro är hos Kallifatides en läroprocess, och all exil ser inte likadan ut.

Boken undersöker inte endast den geografiska exilen. Ovidius svarte tjänare Aneth, som han blir vän med och friger, beskriver ett annat främlingskap: nämligen det att vara fast i sin hud (Kallifatides 2012). Främlingskap handlar om mer än plats. Efter att Aneth frigivits förälskar han sig i en kvinna, men anpassningen till frihet är smärtsam. Han räds först vad som kan hända om han är tillsammans med Alice, som är kvinnans namn, och minns de slavars öden som vågat titta på "deras" kvinnor. Hans långsamma anpassning av vad det innebär att vara fri ställs bredvid Ovidius som tvärtom måste "avlära" sig de romerska härskarseder som han vant sig vid från sitt tidigare liv. Även övergången till ett nytt språk beskrivs i boken som en sorgfri process. Blicken på Rom som den strålande staden förändras genom boken. Exil är att få en ytterligare blick på sitt liv och många av det tidigare livets försanthållanden eller seder ifrågasätts med tiden av Ovidius. Att lära känna sig själv är att göra sig själv fri från fördomar och fåfänga. Processen är tidtals smärtsam, men den människa som föds fram i Kallifatides romaner verkar inte ha velat vara utan exilerfarenheten. Kanske är detta också den paradox som framträder? Att återvändandet i princip är omöjligt eftersom den människa som skulle kunna återvända i grunden är så förändrad att det inte vore mer än en geografisk förflyttning och inte en verklig hemkomst? Visserligen finns det alltid en främlingens gräns, för hur långt man verkligen kan göra sig hemmastadd i ett nytt land, men inte heller denna gräns verkar vara något som romanernas karaktärer helt ut försöker överträda eller överbrygga. Tvärtom vårdar de den som vore den ett prisma genom vilket livets och tillvarons mångfald och spektrum verkligen framträder. På följande sätt sammanfattar Ovidius själv, i Kallifatides (2012) tappning, sin erfarenhet:

Vad hade exilen gjort med mig?

En människa med dubbla uppsättningar vinster och förluster.

Vad hade exilen lärt mig?

Att det alltid finns ett liv värt att leva.

Jag har gjort det.

(Kallifatides 2012:279)

När Ovidius i slutet av romanen ligger inför döden har han blivit hedersmedborgare och är en uppburden man i sitt nya hemland. Trots detta väljer han att låta sig begravas på samma jordplätt utanför stadens murar – inom murarna får endast medborgare begravas – där man tidigare begravt Aneth som dött vid en attack mot staden. ”Jag vill dö som jag har levat, i exil” (Kallifatides 2012:280) sammanfattar Ovidius själv det i bokens korta epilög, berättad av Corinne, den unga kvinna som blivit Ovidius närmsta vän.

I *Det gångna är inte en dröm: En självbiografisk roman* (Kallifatides 2010), finns ett flertal partier som beskriver den exilerades villkor. Främst av allt gestaltar romanen hur minnet av hemlandet krockar med det nya livet. Exilen liksom flykten förändrar människorna, men det är inte någonting i sig dåligt. Det finns alltid ”ett liv värt att leva” som Ovidius ovan konstaterat (Kallifatides 2012) och även i denna roman skildras någonting som kan liknas med en ”lycklig exil”, alltså det att man förmår bygga upp ett nytt liv i det nya landet. Även om böckerna är fyllda med minnen från Grekland och att hemlandet sålunda alltid finns med så är det ett hemland som till stor del har flyttat in i minnet och historien. I den meningen förblir också Grekland intakt för Kallifatides. Men författaren konstaterar i en återblick att alla inte förmår anamma det nya landet (Kallifatides 2010). Han skriver om ”lille Kostas” som likt honom själv flytt från Grekland till Sverige med förhoppningen om att kunna börja ett nytt liv:

Jag kunde ha gjort mer än vad jag gjorde för att hjälpa honom, men jag var säker på att han inte skulle klara att leva i främmande land. Detta var en man som var förälskad i sitt språk, som kunde mumla ett och samma ord tusen gånger, som älskade den grekiska musiken och sin stad på ett sätt som jag aldrig hade gjort. Han bar Grekland i sig, jag bar det på mig.

(Kallifatides 2010:48)

I passagen görs en distinktion mellan det inre och yttre som är väldigt intressant. Författaren ser snarast sin exil som en främmande närvaro i ett nytt land, alltså en fråga om utseende, medan Kostas inre liv är i exil. Man skulle här kunna göra distinktionen mellan en inre och yttre exil. Den yttre exilen bör åtminstone idag vara lättare att bära eftersom Sverige förändrats. Den inre exil som Kostas ger uttryck för är svårare att överkomma. Kanske kan man till och med tänka sig att alla människor inte förmår anamma ett nytt språk (som Kallifatides gjort) för att uttrycka sina känslor. Man kan misstänka att den upplevelsen av exil blir mer permanent. Dock uppmärksammar Kallifatides ofta att exilens tillstånd ingalunda är oföränderligt – men att den kan finnas slumrande inom. Det märks hos författaren som genom att hans mor behöver omvårdnad i Grekland gör att han får en praktisk funktion att

---

fylla, en funktion som han inte haft på närmare femtio år. Detta gör att upplevelsen av exil, det som kanske legat latent hos honom, åter aktiveras.

På flygplatserna, i Athen och i Stockholm, mötte jag andra greker som reste i samma ärende. Någon de älskade och någon som älskade dem höll på att dö. Äldre män och kvinnor trötta efter fyrtio eller femtio års liv i ett annat land måste åka tillbaka för att ta avsked.

(Kallifatides 2010:192)

Skillnaden mellan författaren och Kostas framträder en ytterligare gång när modern efter en tids sjukdom dör. Författaren vandrar en afton förbi lägenheten där modern bott: "Det här blir nog sista gången i Athen', tänkte jag. Utan mamma var staden tom, berövad sin mening och sammanhang. Jag visste att det skulle bli så. Hon var mitt land" (Kallifatides 2010:211). Vad indirekt antyds om dessa passager läses samman är också en exilens generationsväxling. För den som levt länge nog i ett annat land är det främst de mänskliga relationerna som är kopplingen till landet. I detta fall är det modern som sägs vara hela landet.

Boken avslutas med att den åldrade författaren bjuds till sin gamla hemby där han ska få en gata uppkallad efter sig, en ojämförlig ära eftersom inga av gatorna annars har namn. Där minns han plötsligt sin barndom och fadern som fångslades av nazisterna. Vad platsen betyder för honom framkommer när de tar in på ett lokalt hotell, och där konstaterar fru Georgia att "Hemma är hemma och borta är borta, men ibland blir hemma borta och borta hemma" (Kallifatides 2010:224). Orden sammanfattar ganska väl denna resa där både huset där han föddes besöktes, liksom den skola där han gick. Under vandringen konstaterar författaren melankoliskt: "Inget väcktes i mig. Det var tomt i hjärtat, det var dött. Det gångna var inte ens en dröm längre. Det gångna var borta" (Kallifatides 2010:225). Författaren transporteras genom reflektionen tillbaka till en vitkalkad mur i barndomen under ockupationen och hur han som barn med sin mor tvingades bevittna en avrättning som tyskarna iscensatte:

Mannen vägrade bära ögonbindel. När kulorna träffade honom föll han först bakåt, men fallet stoppades av den vitkalkade muren. Så föll han framåt med vidöppna ögon och utsträckta armar för att skydda sig. Då möttes våra blickar. Hans sista blick gjorde mig till författare.

(Kallifatides 2010:225)

Scenen är rörande eftersom författaren föds genom mannens död. Redan samma kväll skriver den lille pojken om händelsen och sedan den dagen har han aldrig slutat skriva. Man skulle kunna läsa episoden som att det just är genom resan och främlingskapet som författaren slutligen konfronteras med det som blir det enda hemlandet för honom – nämligen skrivandet.

Men vad sker när möjligheten att skriva tar slut? I sin korta bok *Ännu ett liv* (Kallifatides 2017) är just detta frågan. Vad händer när man håller på att avsluta sin författarbana och ser tillbaka på sitt liv? Kallifatides ställs just inför detta och tar ett par avgörande steg genom att exempelvis säga upp sitt skrivarrum som han haft i årtionden. Han ändrar sina dagliga rutiner, som dittills gått ut på att just gå till rummet och arbeta, och börjar tänka på de processer som format honom som människa och författare. Givetvis ligger därmed frågan om exil inte långt bort. Han beskriver sin inledande osäkerhet inför svenska språket. Inte ens till denna dag säger han sig vara helt befriad från det Demoklessvärd som hängt över hans huvud i denna fråga (Kallifatides 2017:99). Som ett resultat av sin förändrade livssituation börjar han tänka kring hur livet hade kunnat vara annorlunda hade han stannat kvar i Grekland.

Vid en resa tillbaka till Aten drabbas han plötsligt av en insikt och gråter utan att först märka det själv: "*Det är inte möjligt att återvända.*" (Kallifatides 2017:101) står det i kursiv. Det är inte möjligt att återvända till det som varit genom att bara besöka platsen. Alla intryck av staden eller människorna formas av hans ålder och tidigare liv. Det som var har försvunnit. Resan tillbaka aktiverar en mängd minnen, liksom fantasier, inte bara om Grekland utan också livet i Sverige. Hela texten är fylld av tillbakablickar och hur Sverige har förändrats under alla år. Fastän det aldrig helt slås fast blir det klart att främlingen i exil ändå har fått ett hem. Konstaterandet ovan är i verklig mening frukten av ett levt liv i exil, och det är på alla sätt melankoliskt eftersom det konstaterar att inga alternativ varit möjliga. Till skillnad från många av sina landsmän som verkade plågas av livet i Sverige ser Kallifatides (2017) det tvärtom som det enda möjliga livet just eftersom det var det liv som han levde. Han lär inte sina barn grekiska, är inte heller nämnvärt intresserad av att hustrun ska göra det.

Den övergripande förklaringen är enkel: mitt behov av att ständigt bättra på min svenska. Jag var författare, jag älskade detta mitt nya språk och utnyttjade såväl min hustru som mina barn för att blir bättre.

(Kallifatides 2017:125f.)

I slutet av boken, som ett försök att göra någonting åt sin konstnärliga kris, försöker han skriva på grekiska, men det visar sig plötsligt att han inte förmår.

"Slutsatsen är enkel. Varje språk är unikt. Man kan inte skriva samma bok på två olika språk. Man skriver en bok som liknar den man redan har skrivit" (Kallifatides 2017:137). Vad som här framgår tydligt, och som antytts i tidigare passager, är svårigheten att plötsligt skriva på ett språk man inte haft som huvudsakligt språk sedan tjugoårsåldern, inte minst om man adderar att det ska vara ett språk med litterära kvaliteter. Dock kastas denna insikt om precis i slutet av boken som avslutas med följande passage:

Denna korta skrift – den första jag skriver på grekiska på över femtio år – är mitt försenade tack till de som förde mig tillbaka till mitt språk, det enda hemland jag hade och som aldrig skulle svika mig.

De visade mig inte bara en nästan outhärdlig uppskattning som också blev min räddning. De räddade det som kunde räddas.

Vad spelade det då för roll på vilken plätt på jorden jag skulle tillbringa mitt liv?

(Kallifatides 2017:138)

Det blir osäkert huruvida skriften är skriven på grekiska eller ej. Ingenstans i boken finns det angivet att det är en översättning av författaren eller att det finns något – även opublicerat – original. Dessutom må det vara så att skriften kan ha skrivits på grekiska, men det besvarar inte heller frågan på vilket språk som Kallifatides syftar när han skriver "tillbaka till mitt språk, det enda hemland jag hade" eftersom den resa och mötet som just beskrivits mycket väl kan anses vara färden tillbaka till skriften och just det svenska språket. Det var ju med tvivlet inför sin fortsatta författarbana och frågan huruvida han verkligen skulle skriva mer alls, som boken inleddes. Detta sätt att samtidigt löpa en lina till dess slut och börja om från början är symptomatiskt för litteraturen. Inte sällan visar sig den längsta färden, eller flykten, inte vara annat än just en resa tillbaka till en ursprunglig plats.¹⁵

---

¹⁵ I i slutet av arbetet med denna sammanställning kom ytterligare en roman av Kallifatides som visar att han ingalunda är klar med sitt ursprung eller relationen mellan Sverige och Grekland. Romanen *Kärlek och främlingskap* (Kallifatides 2020) handlar om greken Christo som lämnar Athen för att studera i Stockholm, där han både förälskar sig i en svenska och kampen med (som det sammanfattas i bokens presentation) exilen: "Han lär sig svenska och finner att det inte räcker, han måste byta inälvor också. Grekland finns i hans hjärna och hjärta, i hans humor och i alla hans val[...]".

4.2 Främlingskapet som permanent tillvaro: Ildikó Márky

Det är viktigt att påminna sig som att exil är en mänsklig erfarenhet likt alla andra, och trots att det finns en gemensam mellanmänsklig kärna kommer den att få olika uttryck när den filtreras genom en individs temperament, känslighet och person. Ildikó Márky anlände med sin mor från Ungern efter 1956 och har således levt den huvudsakliga delen av sitt liv i Sverige, och det är betydelsefullt. I Márkys författarskap återfinns ständigt främlingskapets närvaro. För henne, liksom för Kallifatides, framträder exilen genom en splittring. Hos Kallifatides är det snarast en hypotes (vad skulle ha hänt om jag stannat kvar?) medan det i Márkys senaste romaner tydligt framträder som ett parallellt liv. Både i *Första kontingenten* (Márky 1999) och *Orter långt från varandra* (Márky 2007) beskrivs en levande relation mellan berättarjagets vardagsliv i Sverige och det liv som pågår i Ungern genom kontakter med släktingar, resor etcetera. Livet befinner sig inte på en plats. I romanerna framstår främlingskapet permanent eftersom det nästan verkar likt en centrifugalkraft som kastar personerna ur sina sammanhang. Inte sällan sker detta genom resor och är en dragkamp mellan olika platser, i rörelsen från en ort till en annan. Intrycken nästan rasar över varandra och ledtrådarna till var man befinner sig rent geografiskt är emellanåt få. Resultatet blir ett slags platsupplösningens prosa där läsaren inte sällan själv förlorar greppet om platsen. Också drivkrafterna för resan, som alltid uttalas, förblir på något sätt dunkla eftersom målet blir mer abstrakt och svårhanterligt ju närmare man kommer, inte minst eftersom resan frambringar en rad ytterligare minneslager.

Debuten *Mot förmiddagen* (1987) är Márkys kortaste roman och kanske den mest abstrakta. Berättelsen inramas av en läkare och färden mot Berlin för fortsättning mot Budapest: en stad som ofta tycks vara en slutstation i romanerna. Man får också komma ihåg att Europa vid tiden för debuten 1987 var delat genom järnridån. *Bekasinens öga* (1990) är Márkys andra roman och den utspelas under en resa och kan i den meningen sägas vara en slags metalitterär resa som den exilerade genomgår. Det är som att den färd som inleddes i debuten fortsätter. Att just resan är många av romanernas ram kanske låter sig förklaras med att resan som sådan osäkrar den geografiska hemvisten. Det vore att göra våld på själva berättelsen att hävda att den vore en illustration av exil, men det vore möjligt att tolka den så. Främst för att resan aldrig endast är geografisk utan alltid också tidslig. Genom att resa förflyttas man genom minnet. Att förbinda geografi med minne är just en uppvisning av vad det innebär att vara i exil: man förs frivilligt eller ofrivilligt in i sig själv och det sätt på vilket man lagrat minnen och känslor inom sig.

Det finns också en annan dimension av exil, nämligen den politiska. I en intervju i *Svenska Dagbladet* den 20 november 1996 säger Márky:

Jag har inte odlat exil som livsstil, det kommer också en tidpunkt då man får se upp med att man inte, positivt och negativt, förklarar allt med att man bytt land. Exil är ett ord med klasstämpel, ryska furstar lever i exil, kommer du från Etiopien är du flykting.

(Svenska Dagbladet 1996)

Det finns hos Márky en medvetenhet om sin situation. Kanske är det också på grund av denna skepsis till exilen, viljan att skapa nya rötter och inte enögt blicka tillbaka, som Márky kan ses som ett exempel på en författare där exilen emellanåt helt försvinner ur sikte. Hennes tredje roman *Om något händer* (Márky 1993) är enligt förlagets beskrivning en dubblerad resa där en man i Bohuslän reser till sitt föräldrahem medan hustrun Edith reser till sitt hemland Ungern. Återvändandet beskrivs som både smärtsamt och nödvändigt, där gestaltas hur kroppen minns hemmet. Ljuden, lukten, träden, trappstegen. Allt detta har funnits inom, och framträder plötsligt igen. Förmodligen kan varje människa föreställa sig detta, inte minst om man besöker sin barndoms landskap och plötsligt får en tydlig kroppslig förnimmelse av förgångna tider:

Hon hade i stället vänt sig om för att få en sista titt på torget, för att ta avsked från någonting som hon nyss återfunnit, bara för att genast tvingas släppa det ifrån sig, sa hon, men det hade varit för sent, för under tiden som hon fortsatt nedåt hade torget avlägsnat sig. Skogen var på väg att återta den lilla avsats där sommarrestaurangens staket borde ha synt, så det återstod bara att fortsätta nedåt där stigen lyste svagt gul av hårdstampat flodgrus. Hon sa att det konstiga var att trots den stora klarheten som var i färd med att ta hennes huvud i besittning, så kunde hon fortfarande inte lita på sina ben.

(Márky 1993:181)

Här är det en vandring bort från det förflutna. Det är som att det lämnar henne eftersom det i samtiden finns någonting som är viktigare. Ingen återkomst till den plats man verkligen lämnat är möjlig. Och kanske är detta också det som skiljer ut Márky bland de andra exemplen i översikten? Att hon inte nödvändigtvis ser exil som ett pågående tillstånd utan som ett konstaterat faktum.

Två av de tre senaste böckerna tar just upp geografins betydelse: "Ingen ska veta *platsen*" och "Orter långt från varandra". I *Ingen ska veta platsen* (Márky

---

1996) är det åter en hemkomst till det efterlämnade hemlandet Ungern. Redan det inledande citatet förbinder dock historien med det förflutna genom två brevcitat: ett från en far till en dotter och en sträng instruktion om försändelsernas mått till ungerska fängelser från 1949. Att resan här återkommer kan kort uppmärksammas eftersom det ofta är så att böcker likt dessa tolkas utifrån den plats man är på väg *till* och inte den plats som man åker *från*. Givet Márkys resonemang ovan kring exilens tillstånd är det inte märkligt att understryka att det senare just är det som präglar resan. Det finns en nostalgisk återblick och i de fall där en saknad inträder förknippas den ofta med någonting förflutet som ligger bortom möjligheternas horisont, och indirekt understryks detta av att det är ungdomens jag som framträder. Ett jag som i sig framstår som naivt inför den vuxne resenären. Samtidigt som denna beskrivning framträder är det tydligt att det finns sår förknippade med avfärden, och detta märks inte minst i omnämmanden av den tortyr som förekom. När berättarjaget sent i boken själv reflekterar över sin relation till saknaden låter det så här:

Men det var i varje fall enklare än att ständigt och jämt gå omkring och behöva korrigera och förklara att hon visst inte längtade tillbaka. Faktiskt ganska sällan, och hon föredrog definitivt att ha vissa saker på håll. De kunde tro vad de ville: *hemkomst* eller *a sentimental journey*. Hemlängtan hade ingenting med saken att göra. Inte nu längre. I varje fall inte mycket. Det är klart att hon ibland kunde sakna landskapet. Lite. Mest om sommaren. Sakna de svarta nätterna när cikadorna tog i nere vid floden och försökte överrösta grodornas kväkande.

(Márky 1996:118)

Också det andra landskapet, det som verkar fylla henne med skräck, finns kvar och när hon försöker greppa det försvinner det: "En formlös och gäckande massa, som varje gång när hon sträckte ut sin hand vek undan och upplöstes i tomma intet" (Márky 1996:119). Det som minnet söker kommer inte att finnas kvar och när man försöker greppa det försvinner det. En passande bild för hur exilen gestaltas och framträder i romanerna.

Skulle man förvirra sig och blanda samman det som är och det som varit riskerar man att gå förlorad. Kanske är det vad som antyds i *Första kontingenten* (Márky 1999) där det återigen handlar om ungerska flyktingar i Sverige som förbinder sina nuvarande liv med det förflutna och ett annat land. Den utsatthet som varje människa kan känna verkar i berättelsen dubbel exponeras mot minnets roll. I gestaltningen framträder ibland en osäkerhet för läsaren var man befinner sig, i vilket land och på vilket tidsplan. I bakgrunden finns en underminerad berättelse, och när läsaren får följa med

---

längs minnets vindlande gångar framträder två tider. Romanen framträder i två parallella skeenden, eller om man snarare bör skriva parallella liv. Eller kanske är det snarare flera liv som det bör beskrivas som?

Han sa inte mycket, men jag minns hur häpen han såg ut när jag en gång skrattande sade till honom att jag tyckte att varje människa borde ha rätt att leta ett antal olika liv. 'Hur menar du?' frågade han förbryllat och mumlade någonting om att det skulle visa sig bli besvärligt att få dessa olika liv att haka i varandra. Jag undrar om flykten för honom bara var en av hans många protester. En överilad akt av vrede som sedan fylldes av en grumlig besvikelse.

(Márky 1999:62)

Exilen är inte en och densamma för olika människor, och exilen drabbar inte endast den som flytt. Det nya sammanhanget, den nya familjen och det nya livet påverkas också av det som skett.

Kanske får också den tematik som funnits i författarskapet sitt tydligaste uttryck i romanen *Orter långt från varandra* (Márky 2007). Den är särskilt intressant eftersom det inte är huvudpersonen som befinner sig i exil utan hennes make. Därigenom blir det berättarens dagboksanteckningar som beskriver ett yttre skeende utan att helt ut gestalta mannens tankar. Minnets roll är väsentlig:

Hela tiden orter långt ifrån varandra.

Budapest och Stockholm.

Ungern och Sverige.

Inland och kust. Men i minnet krymper avstånden. Ena stunden kan jag vara nere i vår badvik när vi, ännu lite slöa före morgondoppet, tigande stirrar ut på vattnet, för att redan i nästa minut befinna mig hundratals mil därifrån. Långa stunder kan jag faktiskt glömma att min bror Olof och jag inte vuxit upp tillsammans med Kristof och hans syster.

(Márky 2007:6f)

De båda livet, alltså inte bara för den exilerade utan också för dennes senare familj, smälter samman. Det som har varit och det som blivit berättat. Passagen blottar att exil i Márkys romaner inte främst framträder som en geografisk fråga utan i relationerna mellan människor. Minnet av det förflutna behandlar ofta just detta. Det är inte en nostalgisk längtan efter någonting förflutet eller ett hemland, utan tvärtom det som sker varje dag. I en passage

---

där berättaren åker med sin man Kristof tillbaka till Budapest märker hon rent kroppsligen hans förändring:

Den här gången var det dock värre. Jag märkte direkt att nu var det inte enbart frågan om den vanliga spänningen inför mötet med den egna staden och den där snabba och samtidigt svårgripbara förvandlingen som hans person, hans gester, hans röst, hans mimik genomgick så snart han övergick till att tala sitt modersmål.

(Márky 2007:50)

Exil är kopplad till frågan om identitet. Att bära ett annat språk inom sig är att ha en andra identitet. I romanen drabbas berättaren av oro när sonen vill börja söka sina kulturella rötter.

Om man ska se denna roman som en slags sammanfattning av hennes tidigare verk är det kanske symptomatiskt att maken slutligen drabbas av afasi och inte själv kan tala. Också allt detta runtom måste bäras av hans närstående. När väl maken är tyst återstår också bara gissningarna om vad han velat formulera:

I början, under de första veckorna, trodde jag att Kristof teg för att straffa mig. För att jag inte förstod honom. Sedan undrade jag om skälet var att han inte förmådde komma fram med att han ville lämna mig. Ett tag var jag även inne på att det hade med språket att göra. Att han hade nått en punkt när han ville formulera sig på sitt eget språk. Att han, efter alla dessa år, äntligen ville hitta tillbaka till sitt modersmål. Till omedelbarheten, till dofterna, melodin och alla glömda betydelser. Men sedan undrade jag om man kan kalla ett olevt språk för *sitt* språk?

(Márky 2007:135)

Denna blick utifrån, på någon som lever i exil, kanske ska läsas samman med de tidigare passagerna om barndomen och minnet, inte minst eftersom det verkligen accentuerar exilens problematik. Kanske härstammar de också från författarens egna erfarenheter? Minnet av det som varit, språket som aldrig få träda in i vuxenlivet, präglar människan: men på vilket sätt? Om språket, som det benämns ovan, är "olevt", på vilket sätt kan de sägas ha formulerat en människas liv? Om nästan alla avgörande livshändelser alltsedan den sena barndomen varit på ett annat språk, i vilken mening är då egentligen det första språket ett modersmål? Man kan faktiskt ställa sig frågan huruvida modersmålet överhuvudtaget bör anses vara språket som ens mor hade (om vi bortser från den uppenbara liknelsenivån). Skulle man inte lika gärna kunna

---

tänka sig att modersmålet är det språk på vilket man själv blir mor? Kanske är det just, någonting som gäller för alla de tre författare som här får beskriva olika relationer till det förflutna, att de faktiskt framträder på just svenska? Det verkar nästan finnas en uppmaning om att inte låta livet glida en förbi. För den som befinner sig i exil riskerar livet att finnas på en annan plats, eller åtminstone att det uppfattas så. Men detta är någonting som också kan drabba den som inte befinner sig i exil. När romanen når sitt slut är det just en anteckning om frånvaron av yttre ingrepp i livet som ställs i centrum. Den afasisjuke kan inte tala för sig, därigenom blir tystnaden snarare det universella språk som stänger alla dörrar, inte bara till det förflutna utan också till framtiden.

Nu återstår blott att vänta. Det är bara tiden som kan utvisa hur fortsättningen blir. Vår situation påminner om det slags tillstånd där båda parter av ren utmattning har övergått till att hoppas på ett yttre ingripande. Rentav ett under. Det har ingenting med rädsla eller fruktan att göra. Det är enklare och obönhörligare än så.

(Márky 2007:144)

De orter som finns långt ifrån varandra blir således två makar som befinner sig långt ifrån varandra. En sluten i sin tystnad, den andre hänvisad till att från det yttre gissa vad som försiggår. Det vore att förminska berättelsen att den rörande tystnaden ska tolkas som en ställföreträdande exil, men det framstår oupphörligen som att det bärande för att överleva är just tillgången till ett språk. Hemvisten i språket kan åtminstone erbjuda möjligheten för att människorna agera och mötas. Å ena sidan befinner sig författarskapet mellan två orter, men det är inte någon konflikt mellan dem. Ingen tävlan, ingen kamp. Främlingskap som en permanent tillvaro, men en tillvaro som inte uttrycks genom en hemlöshet utan snarare två hemorter.

Under våren 2021 släppte Márky boken *Det förflutna är ett annat land* som beskriver hennes barn- och ungdom i Ungern. Här rör det sig inte endast om platsen utan också om tidens betydelse för exilen. "Förr eller senare börjar vi alla blicka bakåt mot den väg vi tillryggalagt, spana efter halvt om halvt glömda dagar och ansikten, lyssna efter ekon från för länge sedan tystnade röster" (Márky 2021:5). Romanens inledning vittnar om försöket att som från ett annat liv fånga minnesbilder av det som varit, också om hur det är att genom resan föras åter till det förflutna. Det står klart att exilerfarenheten inte försvinner med åldern, snarare förvandlas den och blir i viss mening tydligare. Precis som titeln, *Det förflutna är ett annat land* (Márky 2021), antyder.

4.3 Landskapen i varandra: Jila Mossaed

Frågan om exillitteratur ställs kanske på sin spets när man ska närma sig poesi. Till skillnad från den traditionella prosan använder sig poesi inte främst av narrativa strukturer. En dikt kan bygga på ordens ljudande kvaliteter, den kan uppvisa det främmande som bekant och tvärtom främliggöra det allra mest vardagliga. Ställd inför poesin har även läsaren andra förväntningar på tydlighet och logik. Man är medveten om att läsaren ofta själv måste förbinda textens element och tolka dess innebörd. Kunskapen om att en poet lever i exil kan färga läsningen. Situationer som lika gärna skulle kunna beskriva den existentiella situation varje människa befinner sig i kan, lästa genom exilens prisma, framstå som beskrivningar av enskilda individers kamp, att vara fångad mellan ett nu och ett då. Som tidigare nämnt har författaren en särskild form av exil. Å ena sidan kommer författarens konstnärliga verktyg i många fall vara helt förlorade eftersom inte bara språk utan kultur lämnats bakom. Å andra sidan kan författaren till skillnad från många andra i språket bära med sig något som flera betecknar som sitt verkliga hemland. En radikalare form av exil verkar därmed vissa författare genomgå när de byter språk, det vill säga, sitt yttersta hemland. Däremot behöver detta byte ingalunda innebära att avståndet till det tidigare språket eller hemlandet blir större. Tvärtom kan det nya språket erbjuda ett nytt hemland, eller en förbindelselänk mellan det tidigare och det nya språket.

Jila Mossaed hade publicerat både diktsamlingar och romaner på persiska innan hon debuterade som svenskspråkig poet med diktsamlingen *Månen och den heliga kon* (1997). Det sker 11 år efter ankomsten till Sverige. Hennes egentliga litterära debut sker 1986 i Iran med en diktsamling, samma år som hon lämnade landet. I Sverige publicerar hon först både diktsamlingar och romaner på persiska.

Mossaeds (1997) svenska debutdiktsamling är en bra utgångspunkt för att diskutera hur komplex exilerfarenheten kan vara i litteratur. Det har tidigare nämnts att det kanske finns en olycklig nostalgisk exil och en lycklig hemkomstens exil. Hos Mossaed kan man skönja en tredje typ, som också den bosnisk-amerikanska författaren Aleksandar Hermon ger uttryck för, nämligen en andra hemkomst och ett dubblerat seende. Det gamla hemlandet går inte förlorat eller försvinner till förmån för det nya. Snarare verkar det som att båda länderna flyter samman, löses upp i varandra. För Hermon är det Chicago som i viss mening dubblar hemstaden Sarajevo. För Mossaed är det inte lika uttalat, men det finns en dubblering av de båda ländernas landskap. En viktig faktor är också exilens orsaker. För att jämföra med Hermon igen: för honom var det kriget i forna Jugoslavien och belägringen av Sarajevo som gjorde att han valde att stanna i USA 1992. Det är med andra ord ett

---

komplikerat politiskt läge eftersom landet föll samman, en blandning av nationalism och religion var bränsle till konflikten. Det var med andra ord ett turbulent politiskt läge. För Mossaed var läget också politiskt turbulent, men hennes exil är en annan än Hermons. Medan Jugoslavien upplöstes med ett våldsamt krig som följd var Irans politiska förändring ett omformande av samhället på ett inre plan. Striden var inte främst på gatorna utan ett krav på ett omformande av människornas inre religiösa liv. Detta var orsak till att Mossaed redan kände sig främmande under den tid hon bodde i Iran. Eller som hon säger i ett samtal:

Egentligen bryr jag mig inte alls om platsen. Den geografiska platsen finns inte för mig längre. Jag kände mig främmande och i exil även när jag bodde i Iran, så känslan av att vara annorlunda i min kropp och själ har jag haft i hela mitt liv. Platsen försvinner, men det finns miljoner av platser.

(Johansson & Mossead 2016:74)

Den "inre exil" som Mossaed verkar antyda finns det ett flertal historiska exempel på, inte minst de författare som under naziregimens existens istället för landsflykt eller politiskt motstånd valde att behålla sina ord för sig själva och inte skriva för offentligheten.¹⁶ Men känslan av att vara annorlunda och att vara i exil är inte densamma. Förutom att vara allmänmänsklig finns det säkerligen en del i det konstnärliga kallet som gör att man upplever ett främlingskap, inte minst för att de flesta därmed väljer en tillvaro med osäker försörjning (detta verkar vara universellt och oberoende av kultur eller samhällsform). Därtill måste adderas att den språkliga dimensionen är en annan. Som boende i ett samhälle som omformas av en stark politisk eller religiös rörelse kommer ens språk och världsuppfattning att påverkas. Antingen att den omstöps i enlighet med regimens uppfattning eller att den individuellt tydliggörs i kontrast till denna. Det är tydligt att Mossaedens påstående ovan måste skrivas in i en livsbana för att det verkligen ska bli förståeligt.

I samlingen (Mossaed 1997) finns det två dikter med liknande titlar: "Mitt land" och "Mitt hemland". I sitt ovannämnda samtal säger hon:

Jag kan sitta i mitt rum här i Norden och – utan att ha problem på psykiskt sätt – höra min mors röst eller komma ihåg saker och ljud, njuta av pelargonerna som jag hade på gården eller tänka på

---

¹⁶ Begreppet "inre exil" eller "inre emigration" har använts för att studera författare som levtt under svåra politiska omständigheter. En sådan studie är Donahue och Kirschner (2003), *Flight of Fantasy: New Perspectives on Inner Emigration in German Literature, 1933-1945*.

---

granatäpplena som man kunde plocka, och allt annat som en gång var så nära.

(Johansson & Mossead 2016:74)

I dikten "Mitt land" återkommer hon till dessa frukter:

Jag har byggt ett rum
ett rum av rubiner
av saftiga rötter
av granatäpplen
av funderingar
Jag byggde ett rum av ord
av kristaller

Det här rummet är mitt hemland
min grav
jag har byggt det med ditt lands tegelstenar
mitt fönster öppnar sig mot ditt hus
men du har inte märkt det än!

Varje kväll, när jag stiger in i mitt land
värmer mig orden och historien
och min mat
lagas på en eld av tålmod och ånger.

(Mossead 1997:19)

Dikten utspelas i exil och den visar på exilens dubbla blick. "Mitt land" är inte "mitt hemland", det är snarare landet i allmän mening som kan sägas vara det man bär med sig i form av minnen, språk och erfarenheter. I dikten uppstår därmed en spänning mellan vad som kan sägas vara landet (geografi) och hemlandet (till vilken det mellanmänniska och psykologiska hör). Att det dessutom inträder ett du i dikten (man skulle kunna anta att den som adresseras är en svensk läsare) accentuerar skillnaden mellan länderna. Det ena landet är psykologiskt (funderingar) medan det andra är materiellt (tegelstenar). Mötet mellan de två, det öppna fönstret, passerar omärkt. Det som den exilerade upplever som ett hemland kan mycket hastigt förbytas om detta ifrågasätts eller om man görs påmind om att man är annorlunda.¹⁷ Detta slags minnesvärdande av ursprunget kan delvis ses som nostalgiskt, men det

---

¹⁷ I sitt samtal med Johansson säger Mossead: "När jag läser svenska kan jag känna mig otroligt intim, nära och integrerad, och när jag är ute händer det att jag glömmer bort att jag är invandrare, men det är intressant att någonting från omgivningen påminner mig om att 'nej, du är inte svensk, du är annorlunda'. Ibland kan det vara jättesvårt att acceptera, att inte bli ledsen och sårad" (Johansson & Mossead 2016:75).

är inte någon naiv nostalgi. Den exilerade verkar ständigt påminnas om sitt "mellanrumskap", som exempelvis i slutet på dikten "Ett vackert träd" från samma samling som lyder:

Jag undrar om det var rätt att
lämna allt och flytta hit för att
sitta under ett vackert träd,
och blunda, blunda för att minnas

(Mossaed 1997:32)

Ett flertal exilförfattare uttrycker liknande tankar. Även om språket och minnet kan vara en hemvist finns det ofta tankar kring huruvida det var rätt att lämna sitt hemland. Författaren Émile Cioran upplevde exempelvis inte bara att han svikit det kollektiva i sitt ursprung utan också att någonting individuellt – hans temperament – delvis gått förlorat med exilen och bytet av författarspråk från rumänska till franska (Johansson & Mossead 2016:39). Men frågan om vad som är ett "hemland" är inte oproblematisk. Å ena sidan finns det psykologiska hemlandet och å andra sidan det faktiska. Bara ett par sidor senare i Mossaeds svenska poesidebut finns dikten "Mitt hemland" som inleds:

Mitt hemland badar i blod
en blind döv man
sitter på guds stol
och skapar död.

(Mossaed 1997:22)

Att detta "hemland" är ett annat än det granatäppeldoftande hemlandet ovan benämnt är uppenbart. Detta är en tydligt politisk dikt som riktar sig mot det teokratiska styret i Iran. Ett land som utmärks av sin tystnad: "Naturen är tyst / människorna är tysta / och världen är tyst" (Mossaed 1997:22). Hemlandet är inte bara stumt och badar i rädsla, det är också en plats där människor mördas, som badar i blod. Dikten avslutas med orden: "Alla mina bröder / är döda nu / är dina hundar mätta?" (Mossaed 1997:22), därmed vänder sig talet mot den blinde döve mannen som skapar död, en relation upprättas mellan förtryckaren och den förtryckte. Men något svar på frågan om det till synes meningslösa våldet kommer upphöra, och implicit om inte hundarnas hunger strax tar vid igen och förorsakar med blodspillan besvaras inte. Frågan är givetvis inte heller ställd för att besvaras utan för att belysa det meningslösa våldets process. Och kanske finns det också i själva frågan någonting som blottar den maktlösa relationen som den exilerade befinner sig i? Den exilerade får på avstånd ställa frågor som aldrig kommer att besvaras, formulera en inbillad dialog som upprättar en ett-till-ett-relation när faktum är att rösten från periferin inte alls hörs. Långsamt kommer den exilerade

---

(även om denne anser sig bära en sannare version av hemlandet i sitt bröst) att bli främmande inför det som en gång var hem då inget hemland är för evigt utan ständigt förändras – även om den som styr låter det bada i blod. I den meningen blir också varje återkomst imaginär eftersom man inte återkommer till det som en gång varit utan till ett land vars erfarenheter man inte helt delar då man inte genomlevt dem. Något som artikuleras även i andra dikter, som i dikten "Ett vackert träd" vars slutrader lyder:

Jag undrar nu om det var rätt att
lämna allt och flytta hit för att
sitta under ett vackert träd
och blunda, blunda för att minnas

(Mossaed 1997:32)

Frågan om exilens nostalgi är rätt väg att gå återkommer i ett flertal dikter. Det går, liksom med den omöjligt formulerade frågan, "är dina hundar mätta?", inte att besvara eftersom själva premisserna för att den ställs omöjliggör svaret. Den hade inte kunnat formuleras på andra villkor än just exilens.

Främlingskapet är vid sidan av exilens villkor ett genomgående tema i den svenska debuten. Dikten "Mitt eget språk" berör också skillnaden mellan att skriva på sitt modersmål och på sitt nya språk:

Mitt språk är inte isens språk
mitt språk är öknens och eldens
mitt språk
är en viskning från starka rötter
som ger liv åt de stora träden i öknen.

Min väska är fylld av opackade drifter
jag vet att skrämde kaniner springer hit
för att färga snön röd av sitt blod
låt mig gråta ibland på mitt eget språk.

(Mossaed 1997:29)

Man skulle först kunna läsa dikten som en något klichéartad jämförelse mellan två olika språks temperament, som att persiskan hade vissa egenskaper och svenskan andra (förbundna till geografi). Men det vore att inte uppmärksamma den inledande anmärkningen om att det just rör sig om diktjagets "eget" språk. Det är snarare en beskrivning av vad den exilerade poeten kan tillföra det svenska språket, en levandegörande viskning från ökentrådets rotsystem. Kanske är detta också en förklaring av vad det främmande kan tillföra? Snötäcket färgas, likt ett vitt ark, med blodröda tecken

---

som förenar is och eld. Det som i den fysiska världen blir samspelet mellan färger blir i litteraturens värld elementens samspel. Diktens sista rad "låt mig gråta ibland på mitt eget språk" varieras i slutet av samlingen i en annan dikt som också den ställer frågan om var i världen poeten befinner sig. I dikten "En av er" återkommer diktraden i en strof som inleds, och avslutas, med frågan "Var i världen står jag?" fast med variationen: "Jag gråter över mitt eget språk" (Mossaed 1997:67). Övergången från att gråta på sitt eget språk till att gråta över sitt eget språk är skillnaden på att gråta i ensamhet till att gråta av uppgivenhet och vilsenhet. Det är att gråta för att språket inte förmår fånga exilens börda.

Mossaeds (1997) debut formulerar i tydliga ordalag inte bara den tidigare erfarenheten utan också det sätt som poeten i sitt nya hemland försöker förena sina liv och länder. Om hon här främst uppmärksammar landskapens skillnader och människornas likhet kommer hon senare att låta landskapen smälta samman och framträda i varandra. Det kommer därför alltid att i diskussionen om exillitteratur vara viktigt att se att varje författare har sitt eget individuella perspektiv.

I Mossaeds andra diktsamling, *Sju vilda oceaner* (2000), kan man se att teman upprepas, samtidigt som de förändras. En tydlig bild från landskapet kan sägas vara öknens. En subtil antydning till att detta för Sverige helt främmande landskap hos poeten förvandlas till någonting annat återfinns i dikten "Varje natt". Det är en kärleksdikt där den nordiska mytologiska figuren näcken framträder som ett slags förförare, men det är just inledningen som intresserar här: "Öknens bar jag / i djupet av mina drömmar / förvandlades till skog" (Mossaed 2000:10). När två landskap förvandlas i varandra är det inte en övergång från det ena till det andra. Snarare verkar det som att skillnaderna mellan länderna och landskapen speglar varandra och förenas i den poetiska praktiken. I exilen förmår hemlandet framträda i det "egna landet", det vill säga det som poeten förmår göra till sitt eget. Det är inte bara heller de yttre omgivningarna som förändras. Om det tidigare fanns en antydning till olikhet och skillnad mellan språken, vilket kanske är nödvändigt att artikulera när det rör sig om en debut på ett nytt språk, har synen i *Sju vilda oceaner* förändrats och berör mer ett individualiserat konstnärligt språk än två större formaliserade språk. I dikten "Jag sjunger på ett annat språk" knyts upproret och språket samman, det förflutna med nuet. De första två meningarna lyder:

Ni kan stena mig
men jag stiger levande upp
ur stenens mage.
Ni kan tysta ner mig
men jag flyger ut
ur buren.

(Mossaed 2000:39)

Precis som i andra dikter är det forna hemlandets religiösa förtryck som framträder. Det finnas någonting okränkbart hos individen som står över och bortom det samtida politiska. Dikten vänder sig mot förtryckarna för att påvisa att de inte förmådde underkuva poeten.

Ni kan dölja mig
bakom den svarta slöjan
men min kvinnlighet
förstärks
ännu mer.
Ni har länge lurat mig
med begreppen
synd och dygd.
Titta på mig
jag är stolt över
min nakenhet.

(Mossaed 2000:39)

Att sjunga på ett annat språk blir här att uttrycka sig fritt och självständigt. Detta blir också en konsekvens av exilen och språkbytet: det språk som man lämnar efter sig kan vara färgat av en viss förtrycksmekanism så att vissa begrepp laddas och måste återerövas. Det är tydligt att detta är någonting som författare som flyr särskilt grymma regimer måste göra, en välkänd studie om den språkliga perverteringen är den tysk-judiske filologen Victor Klemperers *LTI: Tredje Rikets Språk* (2006, originalutgivningsår 1947) där han beskrev den nazistiska regimens genomgripande omstöpning av det tyska språket och indirekt det tyska folkets medvetande (Klemperer 2006). I dikten ovan är det en rad företeelser som kopplas till förtryck av kvinnor (straffet att stenas för otrohet, slöja, synd och dygd) som framträder. Exilen förändrar sålunda inte bara synen på det yttre landskapet utan även den inre föreställningsvärlden.

Vissa poetiska bilder framträder och förändras genom samlingen (Mossaed 2000). I dikten "I ett land", som en tredje variation just på landet, återkommer stenen. Och frågan är om det inte är så att poeten finner sig själv i ett land

---

utan språk och just genom detta förmår skapa sig ett eget språk som förenar de olika språk hon färdats mellan och levtt i? Dikten inleds:

I ett land
där ingenting hade namn
och allting
vilade på en evig tyst äng,
där lukten och smaken
inte var skilda ännu
hittade jag dig
i magen av en sten.

(Mossaed 2000:64)

Ur stenen, som en slags bild för hård förevidad tid, föds först poeten i en våldsam akt där hon synbarligen ska bestraffas, men här är det ett språklöst land där ingenting har namn. Det är alltså namngivelsens tid och poeten är den som på nytt ska beskriva detta land. Dikten fortsätter:

Vi mognade i varandras skuggor
och klädde tiden
med ord och siffror.
En evig bur
för oss själva.
Nu lever vi
i tidens bottenlösa skuggor
och äger
alldeles för många ord.
Och landet
som vilade i tystnad
försvann för alltid.

(Mossaed 2000:64)

Om stenen skulle tolkas som den individ som steg ur "hemlandet" är det en gemensam födsel där tystnaden långsamt ersätts med ord. Det handlar alltså inte bara om att lära sig ett nytt språk utan också avlära sig ett tidigare språks påtvingade begrepp. I mellanrummet, i ett land som inte är något faktiskt land eller nationsstat utan en högst personlig plats, härskar tystnaden innan de poeterna förenas och börjar klä tiden med ord och siffror. Den tidigare fångenskapen i dikten "Jag sjunger på ett annat språk" återkommer i denna dikt genom buren som ska undflys, men här är buren skapad av poeten själv – och har blivit en evig bur. Denna utsaga bör snarare förstås som just det oundkomliga, eller eviga, dilemmat för poeten: denne kan bara tänja språket så långt, poeten måste vid någon tidpunkt ställas inför uttryckets begränsning.

Att först mogna i varandras skuggor blir konstruktionen av ett språk och implicit en fångenskap, men de båda blir "bottenlösa skuggor" som äger alltför många ord. Genom denna akt försvinner tystnaden och därmed också det som skulle kunna ses som den rena potentialiteten för skapande. Denna initiala tystnad kan förstås som exilvillkorens nollpunkt, eller "mellanrummet" mellan två platser. Med tiden kommer också ett tillstånd där den exilerade når en viss hemmastaddhet i sitt främlingskap och i detta kommer också känslan av att vara främmande förändras. Detta tillstånd kan tolkas som ett slags mellanförskap där vare sig det förflutna eller det nuvarande ses som beständiga delar av den egna personen. Med namngivandet i dikten försvinner den tystnad som påvisar främlingskapet. Möjligtvis kan denna tystnads försvinnande ses som en ytterligare förlust? Att just hemmastaddheten i någonting nytt ses som ett utplånande av den människa man var till förmån för någon ny?

En sådan känsla av sorg uppträder hos flera exilpoeter. Kanske är det också därför typiskt att exilen knappt förekommer som tema i den tredje diktsamlingen *Under floden ligger en kudde* (Mossaed 2005). I denna liksom de tidigare smälter poetens olika litterära landskap samman. Här framstår exilen snarast som ett överbärande, översättande och överförande av vissa tidigare litterära erfarenheter: hennes poesi dubblar det iranska landskapet i det svenska och tvärtom. Detta är den tidigare omnämnda dubbla blicken. Det är inte så att det svenska landskapet är givet, det är hos betraktaren som det formuleras. Dessa erfarenheter förändrar också synen på vad den svenska litteraturen är, hur naturen beskrivs. Det sker nästan som i en tredelad rörelse: först förändras det svenska landskapet, sedan smälter de samman, och slutligen innebär det att det inte är något faktiskt landskap utan ett som tillhör litteraturen. Det är möjligt att båda erfarenheterna ges uttryck, men det kan lika gärna vara så att ingen förmår känna igen sig. Kanske är detta också en fara? Också vinsten med exilens blick kan leda till att det blir en hemlöshetens blick.

I diktsamlingen *Varje natt kysser jag markens fötter* (Mossaed 2019a, originalutgåvans utgivningsår 2015) benämns exil explicit i ett par dikter. Det verkar som att just exilen som tematik förblir, samtidigt som dess konsekvenser blir viktigare. Kanske skulle man kunna säga att synen på vad exil är har lämnat en mer akut fas där relationen till hemlandet (som både en kontrast till och som egentligt hem) förändrats. Exilens tillstånd har på ett sätt blivit normaliserat eftersom det nya hemlandet blivit till vardag och att förhoppningen om ett återvändande bleknat. Kanske kan man därmed också läsa att exiltematiken blivit mer melankolisk. I dikten "Sover på öar" lyder den andra versen:

Exilens mark
är en sprucken mark
Gå inte på den
Hoppa inte över den
Lätta bara ditt minne
Annars brakar den
och du sjunker

(Mossaed 2019a:14)

I diktsamlingens titel leker poeten med hur marken, som permanent och orörlig, har fötter. Marken blir sålunda i titeln något som är mobilt och i dikten något som kan gå sönder under fötterna. Men, uppmaningen är att varken gå på den eller hoppa över den. I princip består endast att betrakta den. Minnet av exilen är här fragilt och har gått över från att handla om yttre ting till att bli en individuell minnesfråga. Exil är inte ett permanent tillstånd utan i ständig förvandling nära förbundet med det levda livet. Eller som det uttrycks i en annan av dikterna:

Sakta har jag lärt mig
världens underligaste språk:
exilens

(Mossaed 2019a:21)

Att lära sig ett nytt språk är att få tillgång till en ny värld. Följande vers visar också hur exilens språk blir någonting beskyddande:

Jag kommer att stanna kvar
nya rötter växer ut från min kropp
skyddande, beslöjande
flexibla

(Mossaed 2019a:21)

Och i diktens tredje och sista vers återkommer en bild som tidigare uppmärksammats:

Vid varje bäck
dröjer jag
mina öknar suger i sig vattnet
Vi dricker och törsten växer

(Mossaed 2019a:21)

Med tiden kommer nya rötter och i dikten framkommer bilden av någonting yttre som får det inre att växa. De svenska bäckarna kontrasteras mot de inre

---

öknarna (en bild återkommer sedan tidigare) och det har uppstått en tydlig relation mellan de två där det inre suger i sig vattnet och törsten växer.

Men trots denna försonande bild framkommer också exilens smärtsamma sidor, hur mänskliga band tänjs och hur avstånd är en barriär för närvaro och kärlek. I en rörande dikt beskrivs ett sent telefonsamtal från Teheran där det meddelas att modern hamnat på sjukhus. En hel natt går sedan diktjaget runt i sin lilla lägenhet "som en blödande tiger" (Mossaed 2019a:60) innan hon tidigt om morgonen får tala med modern: "Rösten är svag / Hon gråter och vill ha oss vid sin säng / Hon dör ensam samma dag" (Mossaed 2019a:60). En sådan dikt skapar en helt annan bild av exilens konsekvenser då landskap kan smälta samman och flyta in i varandra – och i någon mening ersätta varandra – men det kan inte mänskliga ansikten göra på samma sätt. Så snart en människa försvinner löses bandet till det tidigare landet upp. Att inte få vara där för sin mor när hon dör i ensamhet går inte att ersätta med någon annan erfarenhet.

Fastän hemlandets språk har börjat få rötter och bli skydd är det ändå inte smärtfritt att vara i det, inte minst när det handlar om situationer som den ovannämnda. I samlingens näst sista dikt ställs frågan om varför diktjaget inte kan uttala vissa ord och den sista strofen återkopplar just till en språklig hemhörighet som förändrats genom exilen:

Någon gång ville jag dö i ett land
där människor kunde uttala mitt namn
Jag kompromissar nuförtiden
jag vill snarare dö namnlös
Var som helst

(Mossaed 2019a:60)

De två olika tiderna i strofen ställs mot varandra. Å ena sidan har vi en förfluten önskan om en hemkomst, att dö i det bekanta, och å andra sidan med tiden har kompromissen accepterats och beredskapen att dö namnlös, vilket man får anta uttrycker insikten om allt återvändande är omöjligt, var som helst – så länge det implicerar frihet får man anta – är den exilerades lott. Den korta passagen understryker det som poeten tidigare benämnt i sina samlingar: om hur ord måste uttalas, hur ord måste få kropp och benämnas för att verkligen existera. Det är som att någonting i det inte korrekt uttalade namnet, kanske till och med det stympade namnet, förvrider den verklighet som är, som att personen genom denna transformation blir till en annan. Den exilerade kan aldrig verkligen vara när namnet inte är. Läst tillsammans med dikten om modern tvekar diktjaget inte om var hon vill dö.

Detta icke uttalade namn klingar vidare i den följande samlingen som passande nog heter *Ett ljud som bara jag kan* (Mossaed 2019b, originalutgåvans utgivningsår 2012). I allmänhet kan man säga att denna samling till skillnad från de övriga inte berör exilen på samma explicita sätt. Men, det är dock viktigt att se att exilen är transformativ och inte beständig. Det betyder att exilen snarare blir ett implicit perspektiv på tiden, överträder från att vara en gestalt till att bli gestaltad. När ett annat land benämns är detta en tydlig manifestation för det frånvarande, men när främlingskap beskrivs är det ett vittnesmål om det närvarande. "Det fanns ingen annan väg / De kastade ut mig ur tryggheten" sitter diktjaget på en bänk och väntar, "de sade, att vänta är ett annat namn för livet", och dikten avslutas:

Nu lever jag väntande på en bänk
i en förlängd dimmig dag
med vidöppna ögon och slutet minne

(Mossaed 2019b:126)

Här finns exilerfarenheten som ett tema, utan att bli explicit benämnd. Det är möjligt att läsa denna dikt – om man helt saknade all biografisk information om författaren – som en dikt som berör en existentiell situation, en situation som beskriver ett sjukdomsförlopp eller liknande. Det är först i vetskapen om poetens övriga produktion som det blir tydligt att "de" ofta får representera de män som styr hemlandet och som förhindrar diktjaget att leva sitt liv där. Exilen blir en väntan och en tid, eller med andra ord ett pågående tillstånd som inte bär den akuta flyktens signum av uppbrott eller chock. Det är snarare vardagens märkbara främlingskap. Kanske är dagen dimmig eftersom världen saknar konturer och att den är som upplöst inför betraktaren. Hela samlingen utmärks just av vidöppna ögon som betraktar världen. I en annan dikt är blicken också vänd mot hemlandet och beskriver det hyckleri som finns där. Dikten beskriver en prostituerad kvinna som är naken under sina slöjor, som rör sig mellan lägenhet och lägenhet och kunderna. "Min värsta kund / är ayathollahs son" (Mossaed 2019b:127) lyder en rad. Fram träder en bild av ett samhälle som bakom sin proklamerade moraliska fasad är korrupt och förljuget. En sådan politisk dikt får en annan laddning med vetskap om att poeten befinner sig i exil, och att exilen är framtvångad av just det religiösa tvång som beskrivs. Exilen kan sålunda sägas tillföra ett ytterligare perspektiv eftersom det inte endast rör sig om en mänsklig erfarenhet utan indirekt vittnar om bakgrunden till exilen, det politiska och religiösa hyckleri som föranledde omöjligheten att fortleva i landet.

I den följande diktsamlingen *Jag föder rådjuret* (Mossaed 2019c, originalutgåvans utgivningsår 2015) finns såväl explicita exildikter liksom sådana som kan tolkas genom ett exilens raster. Och den tidigare omnämnda

---

tematiken om språkets betydelse i exilen nämns. En dikt ur samlingen som på flera sätt anknyter till de tidigare analyserade dikterna är:

Du föds ur ett osynligt sköte
Moderlös
utan kännedom om
namn eller språk
Skyddslös
vandrar du vidare
ensam
genom exilens gator
år efter år
Och en dag vid ett fönster
Språket kommer till dig och klär dig
varmt mjukt och moderligt

(Mossaed 2019c:192)

Det är inte det namnlösa som benämns, utan det moderlösa och skyddslösa. Att sakna namn och språk är för många exilerade en delad erfarenhet, och den har tematiserats i flera dikter – varav några analyserats ovan. Vad som utmärker diktens ton är ändå att sökandet efter en plats i världen uttrycks. Vandrigen längs exilens gator – med marken knyts exilen till någonting materiellt som beträds av fötter – skulle kunna ses som en beskrivning av en existentiell situation. Barnet och den exilerade föds till världen utan språk men blir så småningom klädda av det. Utan att det nämns explicit verkar det vara modersmålet som beskrivs. Och kanske är det faktiskt möjligt att vid sidan av det språk som man får från sin moder nå fram till ett andra modersmål i exilen. Att komma i kontakt med sin omvärld, att upprätta ett band till och en plats i den, är inte någonting som nödvändigtvis äger rum en enda gång vid livets inträde. Det verkar alltså som den akuta saknaden i exil som tidigare uttryckts har försvunnit till förmån för exilen som en hemkomst när det främmande språket fullständigt erövrats.

Erövringen av språket måste, åtminstone i yttre mening, få anses bli fullständig när Jila Mossaed erbjuds att bli ledamot i Svenska Akademien, den församling som blivit det svenska språkets viktigaste språkvårdande institution med sina normgivande ordböcker och grammatiker. I sitt inträdestal benämner hon själv det som denna korta studie fokuserat på:

Det tog mig tio år att inse att jag lämnat min vagga för alltid och startat resan mot min grav. Att jag kommer bo och dö här i Norden. Att min poetiska världs taggar måste förvandlas till blommor och öknen klä sig i snö. Det var då jag bestämde mig för

---

att byta språk, vittna om min historiska situation och berätta om miljoner människor som var tvungna att lämna allt och hitta skydd.

(Mossaed 2019d:4f.)

För Mossaed är språket en hemvist: "Mitt hem är mitt språk som ger mig frihet att uttrycka min glädje, min vrede mot hyckleriet, min strävan efter rättvisa och min kärlek till människans godhet i världen" (Mossaed 2019d:9). Det är en slutsats som ekar av både Brodsky (1997) och Sachs (2020). I sin senaste diktsamling *Åttonde landet* (Mossaed 2020), som överskjuter denna studies tidsram, verkar det som att hon reflekterar över språkets roll för skrivandet mer än tidigare. Kanske är det därför passande att avsluta med några ord som sammanfattar flera av de dikter som ovan berörts:

Bevara mina ord
orden som min mor inte visste någonting om
Jag vävde vackra mattor
av dikter
med främmande ord

Fläta ihop mina drömmar
med ord som
jag inte hann lära mig
Även när jag inte finns.

(Mossaed 2020:23)

---

5. Utvidgande diskussion: vad tjänar exillitteraturen till?

De flesta författare som omnämns i denna kunskapsöversikt måste anses tillhöra de "lyckade" exilförfattarna. Med det menar jag de som publicerats på prestigefyllda förlag (alltså etablerade förlag med god ekonomi och renommé), och därmed kunnat använda sin förmåga att gestalta för att beskriva sina erfarenheter från hemlandet och det senare livet i Sverige. De författare som faller utanför en sådan här studie är de som inte förmått göra denna, främst språkliga, "övergång". De är författare som fortsatt skriva på sina modersmål, huvudsakligen haft sin publik i andra länder och som därmed förblivit i princip okända i Sverige. Flera av de antologier som nämnts i denna översikt innehåller sådana exempel (Se exempelvis: Grive & Uzun 1995; Franklin & Rezvani 2010).

Frågan om hur exil och exilerfarenheter gestaltas och skildras i skönlitteratur måste därför främst besvaras med att det beror på språket. En författare kan, i sällsynta fall, läsas av en miljonpublik på sitt hemspråk men ändå vara okänd för den svenska offentligheten. Andra författare förmår inte fortsätta skriva då de är avskurna från hemlandet, från språket eller sina läsare. Det finns även författare som tillhör en etnisk grupp som kanske saknar en egen nationalstat (som kurderna) eller är politiskt förföljda och därför inte kan publicera sina böcker på den öppna marknaden. För dem blir kanske lösningen att man i Sverige egenpublicerar böcker i små upplagor ämnade för den närmaste kretsen. Sådana öden säger ingenting om den litterära kvaliteten och framstår som beklagliga. Att författare tystnar på grund av politiska omständigheter är inte bara en historisk företeelse utan även ett sorgligt samtida faktum.

Vad kan man då egentligen säga om exillitteratur som går bortom författarna och deras individuella temperament, kulturella bakgrund och historia i denna studie? Det som förenar denna genre är blicken på det svenska samhället som någonting inte givet. Den person som växt upp i landet tar de flesta kulturella sederna för självklara. Om man söker en praktisk användning för litteratur, alltså att den ska tjäna ett mer pragmatiskt syfte än upplysning, underhållning eller fördjupning av den mänskliga erfarenheten, kanske det kan vara just detta: att belysa det hemtama och göra det främmande. Att på svenska läsa om det svenska samhället genom "främmande" ögon torde vara intressant för läsare som befinner sig i liknande situationer. Kulturella skillnader, minnet av livet före exilen, och hur man bär med sig exilerfarenheten samt förmedlar

---

den till kommande generationer är helt beroende av det sätt som man finner sig tillrätta i det nya landet. Skillnaden mellan att växa upp i ett höghus i en stökig förort eller i en rymlig villa med närhet till goda skolor torde vara stor. Bortom olikheterna får man dock konstatera att känslan av att inte tillhöra, eller för den delen inte helt beredas tillträde till, majoritetssamhället förenar många av skildringarna. Det som gått förlorat med exilen är den självklara tillhörigheten, som följts av ett främlingskap, medan det som vunnits med exilen är frihet och en viss lättnad från traditioner.

Nästan alla författare som inkluderats i denna översikt förenas i ett självreflexivt förhållningssätt till det svenska språket. Både i det att man försöker att finna nya uttrycksmöjligheter eller inkluderar underrepresenterade socio- och dialekter, och att man oftare tvingas leva i en mångspråkighet som gör att svenska inte är det enda språket. Sättet som författarna förhåller sig till svenska språket tydliggör även skillnaden mellan den första och den andra generationens exilförfattare. Kallifatides beskriver exempelvis hur han inledningsvis känner sig osäker i relation till språket och tar varje tillfälle i akt att förbättra sin svenska. Man skulle kunna benämna detta som en anpassning eller ett erövrande av språket. Den andra generationens författare försöker istället skapa en demarkationslinje mellan svenska språket som officiell representant för majoritetssamhället (där språket också är myndighetsutövande) och de uttryck som förekommer i det språkliga myller som emellanåt kallas för "nysvenska". Denna författargeneration utmärks således av en medvetenhet om det svenska språket som någonting som inte är givet. Man kan också konstatera att vissa försöker underminera språket som "officiell diskurs" genom att leka med dess konventioner och förväntningar. Den artikulerade "kampen" kring språket tycks skilja ut författare med exilerfarenhet från andra.

Genom språket kan också en mängd kulturella skillnader uttryckas. Språket blir, genom att det exempelvis inkluderar uttryck från andra språk, en bärare av minnen från det förflutna. Språk bör här förstås på två sätt: först som den medvetna användningen av vissa uttryck, det vill säga som en identitetsmarkör, och sedan som ett kommunikationsmedel. De båda sammanfaller i frågan om hur skönlitteratur skulle kunna användas rent praktiskt, i exempelvis undervisning. Eftersom ett flertal av texterna i denna översikt behandlar vad det innebär att vara "främmande" inför det svenska majoritetssamhället (och språket) kan dessa gestaltade erfarenheter mycket väl både tjäna som kulturell kunskap om samhället liksom rent praktisk kunskap om språkinläring.

Skönlitteratur har en unik förmåga att erbjuda individuella perspektiv på historiska skeenden. Den gestaltande prosan som återger en enskild

---

människas kamp verkar kunna bidra med en unik kunskap – och inlevelse – som historiska fackböcker inte förmår. Exempelvis tycks Primo Levis *Är detta en människa* (1998) eller Imre Kertész *Mannen utan öde* (1998) tydligare kunna förmedla människans utsatthet och smärta än någon facklitterär text. Syftet är inte här att ställa dessa mot varandra utan blott försöka ringa in vad som är den skönlitterära textens unika förmåga.

Kanske blir frågan huruvida exillitteratur kan tjäna till att läsas av människor i samma situation slutligen personlig. Om man tror att litteratur inte bara har en universell kapacitet att förmedla erfarenheter och berättelser (dvs. att man genom berättelsen kan sätta sig in i en livegen bondes vardag, en riddare eller en flanör, eller en homosexuell sekelskiftesparisares liv) utan också en unik förmåga att belysa specifika situationer bör man ansluta sig till idén att skönlitterära texter kan förmedla kunskaper om specifika livsvillkor som andra kunskapsformer svårtligen kan göra. Att läsa texter som ligger nära den egna livssituationen torde därför verka motiverande för läsaren eftersom det, utöver att bidra till att utveckla språkkunskaper, även kan förmedla praktisk livskunskap om det nya samhällets normer och regler.

Man får inte glömma att den exillitteratur som här beskrivits samtidigt har fungerat som en tidsspegel av Sverige. Från att ha varit ett relativt kulturellt homogent land i slutet av 1960-talet fram till dagens mångkulturella samhälle. Frågan om litteraturen kan tjäna ett pragmatiskt syfte, exempelvis i undervisning, är inte lätt besvarad. Om exillitteraturen inledningsvis kunde ha fungerat som en gemensam identifikationsmarkör, i meningen "här är en främmande blick på Sverige som liknar min egen", har möjligen detta blivit inaktuellt genom det förändrade samhället. Eftersom invandrargruppernas sammansättning och antal i Sverige både till ursprung och antal idag helt skiljer sig mot periodens början skiljer sig också de samhälleliga relationerna mellan individ och majoritet.

Alla de som lämnat sina hemländer för att på annan plats i världen försöka skapa en bättre framtid för sig själva och sina barn kommer vid någon tidpunkt att drabbas av en känsla av att vara i exil. Litteratur är ett säkert rum för att pröva perspektiv, tankar och känslor. Om man blir alltför upprörd kan man slå igen boken. Om man tvärtom fascinerats kan ett nytt universum öppnas. Att med "hjälp" av litteraturen både få språk att själv uttrycka sig och läsa om andras liknande erfarenheter borde – givetvis om detta inte är den enda litteratur som erbjuds – vara lindrande i att överkomma några av exilens mer smärtsamma sidor för att upptäcka att det åtminstone kan finnas ett andra hemland, och förmodligen också ett tredje mellan bokens pärmar.

Referenser

- Agah, R. M. (2013). *FTL (Fuck the Law)*. Stockholm: Pocketförlaget.
- Ahmed, E. (2017). *En dag ska jag bygga ett slott av pengar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Anyuru, J. (2003). *Det är bara gudarna som är nya*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Assmann, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, 65, pp 125–133.
- Assmann, A. (2008a). Canon and Archive. I Astrid Erll och Ansgar Nünning (red.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110207262>.
- Assmann, A. (2008b). Transformations between History and Memory. *Social Research: An International Quarterly* 75(1), pp 49–72. <https://www.muse.jhu.edu/article/527984>.
- Bahari, H. (1987). *Kyss marken med pannan!* Lund: Bakhåll.
- Bahari, H. (1989). *Det sprängda huset*. Lund: Alhambra.
- Bakhtiari, M. (2005). *Kalla det vad fan du vill*. Ordfront Förlag.
- Bečević, Z. (2006). *Resan som började med ett slut*. Stockholm: Alfabetabeta.
- Bečević, Z. (2009). *Svenhammeds journaler*. Stockholm: Alfabetabeta.
- Berman, M. (2012). *Allt som är fast förflyktigas*. Lund: Arkiv förlag.
- Brodsky, J. (1997). Det tillstånd vi kallar exil. I Joseph Brodsky och Bengt Jangfeldt, *Sorg och förnuft: Essäer*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Casanova, P. (1999). *La république mondiale des lettres*. Paris: Seuil.
- Celan, P. (2020) *Vallmo och minne*. Stockholm: Bokförlaget Faethon.
- Donahue, N. H. och Kirschner, D. (red.) (2003). *Flight of Fantasy: New Perspectives on Inner Emigration in German Literature, 1933–1945*. New York: Berghan Books.
- Durkheim, É. (1983). *Själv mordet*. Lund: Argos.

-
- Farrokhzad, A. (2013). *Vitsvit*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Fioretos, A. (2009). *Den siste greken*. Stockholm: Norstedts.
- Foerster, S. (1971). En svensk poet vid namn Özkök. i Lüfti Özkök, *Utanför*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Franklin, A. och Rezvani, R. (red.) (2010). *Den osynliga litteraturskatten*. Stockholm: Tranan.
- Genette, G. (1987). *Seuils*. Paris: Seuil.
- Gröndahl, S. (red.) (2002). *Litteraturens gränsland. Invandrar- och minoritetslitteratur i nordiskt perspektiv*. Uppsala: Centrum för multietnisk forskning.
- Guillén, C. (1976). On the Literature of Exile and Counter-Exile. *Books Abroad*, no 2, pp 271–280. <https://doi.org/10.2307/40130427>.
- Grive, M. (1995). Förord: Världen i Sverige. I Madeleine Grive och Mahmed Uzun (red.), *Världen i Sverige. En internationell antologi*. Stockholm: En bok för alla.
- Grive, M. och Uzun, M. (red.) (1995). *Världen i Sverige. En internationell antologi*. Stockholm: En bok för alla.
- Hamsun, K. (2016). *Svält*. Stockholm: Modernista.
- Harth, D. (2008). The invention of Cultural Memory. I Astrid Erll och Ansgar Nünning (red.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110207262>.
- Heller-Roazen, D. (2019). *Echolalias. Att glömma språk*. Stockholm: Faethon.
- Hübinette, T. (2019). *Att skriva om svenskheden. Studier i de svenska rasrelationerna speglade genom den icke-vita svenska litteraturen*. Malmö: Arx Förlag.
- Johansson, P. M. och Mossaed, J. (2016). En poetisk dialog om exilens språk. I Johannes Nordholm (red.), *Exilens språk*. Göteborg: Göteborgs förening för filosofi och psykoanalys.
- Kamyab, S. (1991). *Det tålmodiga språket*. Stockholm: Carlsson.
- Kallifatides, T. (1969). *Minnet i exil*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Kallifatides, T. (1971). *Utlänningar*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

-
- Kallifatides, T. (2010). *Det gångna är inte en dröm: en självbiografisk roman*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Kallifatides, T. (2012). *Brev till min dotter*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Kallifatides, T. (2017). *Ännu ett liv*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Kallifatides, T. (2020). *Kärlek och främlingskap*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Kertész, I. (1998). *Mannen utan öde*. Stockholm: Nordstedts.
- Khemiri, J. H. (2016). *Ett öga rött* (originalutgåvans utgivningsår, 2003). Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Klemperer, V. (2006). *LTI: Tredje rikets språk*. Göteborg: Glänta.
- Kusán, F. (1975). *Reseffekter*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Kusán, F. (1978). *Baracken: den permanenta exilen*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Kulturrådet (2020). Projektbidrag till fristadsprogrammet. <https://www.kulturradet.se/sok-bidrag/vara-bidrag/projektbidrag-till-fristadsprogrammet/> [läst 30 december 2020].
- Larsmo, O. (2010). Exilen som drivkraft. I Reza Rezvani och Anna Franklin (red.), *Den osynliga litteraturskatten*. Stockholm: Tranan.
- Levi, P. (1998). *Är detta en människa?* Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Li, L. (1989). *Blick i vattnet*. Stockholm: Bonnier Alba.
- Li, L. (1990). *Tidens tyngd*. Stockholm: Bonnier Alba.
- Li, L. (1994). *Att fly*. Stockholm: Bonnier Alba.
- Li, L. (1999). *En plats som är du*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Lindelöw, T. (red.) (1998). *Det nya landet: 44 författare, 12 bildkonstnärer*. Göteborg: Lindelöws.
- Mahloujian, A. (2006). *De sönderrivna bilderna* (originalutgåvans utgivningsår, 1995). Stockholm: Arena.
- Malavé, N. (2016). *Flickan utan språk*. Stockholm: Orduplaget.

Malm, V. (2019). *Är det detta som kallas postmodernism? En studie i Katarina Frostensons och Stig Larssons diktning*. Lund: Ellerströms.

Manea, N. (2012). *The Fifth Impossibility. Essays on Exile and Language*. New Haven: Yale University Press.

Marianovic, F. (2009). *Sista kulan sparar jag åt grannen*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

Masui, A. (red.) (1998). *Att odla papaya på Österlen: nitton författare om kulturell identitet*. Stockholm: Rabén Prisma.

Márky, I. (1990). *Beckaskinens öga*. Stockholm: Norstedts.

Márky, I. (1993). *Om något händer*. Stockholm: Norstedts.

Márky, I. (1996). *Ingen ska veta platsen*. Stockholm: Norstedts.

Márky, I. (1999). *Första kontingenten*. Stockholm: Norstedts.

Márky, I. (2007). *Orter långt från varandra*. Stockholm: Norstedts.

Márky, I. (2021). *Det förflutna är ett annat land*. Göteborg: Korpen.

McClennen, S. A. (2004). *The Dialectics of Exile: Nation, Time, Language and Space in Hispanic Literatures*. West Lafayette: Perdue University Press.

Milbauer, A. Z, och Sutton, J. (red.) (2020). *Exile in Global Literature and Culture: Homes Found and Lost*. London: Routledge.

Milfuegos, N. (2015). *Tankar mellan hjärtslag*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Mossaed, J. (1997). *Månen och den eviga kon*. Stockholm: Ordfront.

Mossaed, J. (2000). *Sju vilda oceaner*. Stockholm: Ordfront.

Mossaed, J. (2019a). Varje natt kysser jag markens fötter (originalutgåvans utgivningsår, 2015) I Jila Mossaed och Niklas Schiöler, *Ljusets alfabet*. Stockholm: Lejd.

Mossaed, J. (2019b). *Ett ljud som bara jag kan* (originalutgåvans utgivningsår, 2012). I Jila Mossaed och Niklas Schiöler, *Ljusets alfabet*. Stockholm: Lejd.

Mossaed, J. (2019c). *Jag föder rådjuret* (originalutgåvans utgivningsår, 2015) I Jila Mossaed och Niklas Schiöler, *Ljusets alfabet*. Stockholm: Lejd.

-
- Mossaed, J. (2019d). *Inträdestal*. Stockholm: Svenska Akademien.
<https://www.svenskaakademien.se/akademien/sammansamlingar/hogtidssammansamlingen/20-december-2018/intradestal-av-jila-mossaed>
- Mossaed, J. (2020). *Åttonde landet*. Stockholm: Lejd.
- Naderehvandi, K. (2011). *Om månen alls syntes*. Stockholm: Norstedts.
- Nilsson, Å. (2004). *Efterkrigstidens invandring och utvandring*, 2004:5. SCB Demografiska rapporter 2004:5.
http://share.scb.se/ov9993/data/publikationer/statistik/_publikationer/be0701_1950i02_br_be51st0405.pdf [Läst 12 december 2019].
- Nwadike, C. (1998). *Kort svart dikt*. Torsby: Heidruns förlag.
- Nwadike, C., (2000). *Med ord kan jag inte längre be*. Torsby: Heidruns förlag.
- Nwadike, C. (2003). *En sida av regnet som faller*. Torsby: Heidruns förlag.
- Ovidius, (2018). *Tristia och Brev från Pontos*. Stockholm: Natur och kultur.
- Olsson, A. (2011). *Ordens asyl. En inledning till den moderna exillitteraturen*. Stockholm: Bonniers.
- Pallas, P. (2018). *Ex: migrationsmemoarer 1977–2018*. Stockholm: Atlas.
- Popovic, Z. (1998). *Mörkerriket*. Stockholm: Natur och kultur.
- Popovic, Z. (2001). *Akacian viskar*. Stockholm: Natur och kultur.
- Rohi, P. (2014). *Araben*. Stockholm: Ordfront.
- Sachs, N. (2020). *Dikter*. Stockholm: Bokförlaget Faethon.
- Ruin, H. (red.) (2016). *Tid, minne, representation*. Göteborg: Makadam.
- Said, E. W. (2006). *Från exilen. Essäer 1976–2000*. Stockholm: Ordfront.
- Said, E. W. (2000). Reflections on Exile. I Edward W. Said, *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge: Harvard University Press.
- Said, S. (2012). *Väldigt sällan fin*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Sattarvandi, H. L. (2008). *Still*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Steiner, G. (1971). *Extraterritorial. Papers on Literature and the Language Revolution*. New York: Atheneum.

-
- Stern, G. (2020). On the State of Exile Studies. Past, Present and Future. I Asher Z Milbauer och James Sutton (red.), *Exile in Global Literature and Culture: Homes Found and Lost*. London: Routledge.
- Strelka, J. (1983). *Exilliteratur. Grundprobleme der Theorie. Aspekte der Geschichte und Kritik*. Bern: Peter Lang.
- Svenska Dagbladet. (1996). Desperat frihetsrop från "pennans folk" i Iran. *Svenska Dagbladet*, 20.11.1996.
- Szécsei, L. (red.) (1999). *Hundra dikter av hundra diktare med utländska rötter*. Stockholm: Invandrarnas Kulturcentrum.
- Tabori, P. (1972). *Anatomy of Exile: A Semantic and Historic study*. London: Harrap.
- Weber, M. (1919). Wissenschaft als Beruf. *Geistige Arbeit als Beruf. Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund*. Erster Vortrag. München: Duncker & Humblot
http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/weber_wissenschaft_1919 [läst 3 december 2019].
- Wendelius, L. (2002). *Den dubbla identiteten – Immigrant- och minoritetslitteratur på svenska 1979–2000*. Uppsala: Centrum för multietnisk forskning.
- Wenger, A. (2001). *Till vår ära*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Widerbergs, S. och Heyman, V. (red.) (1990). *Flykten valde oss. Dikter om att fly från sitt land*. Stockholm: En bok för alla.
- Özök, L. (1971). *Utanför*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Förteckning över tidigare publikationer

Rapport och Policy Brief 2014:1, Radikala högerpartier och attityder till invandring i Europa, Mikael Hjerm och Andrea Bohman.

Rapport och Policy Brief 2015:1, Internationell migration och remitteringar i Etiopien, Lisa Andersson.

Kunskapsöversikt 2015:2, Politiska remitteringar, Emma Lundgren Jörum och Åsa Lundgren.

Kunskapsöversikt 2015:3, Integrationspolitik och arbetsmarknad, Patrick Joyce.

Kunskapsöversikt 2015:4, Migration och företagens internationalisering, Andreas Hatzigeorgiou och Magnus Lodefalk.

Rapport och Policy Brief 2015:5, Svenskt medborgarskap: reglering och förändring i ett skandinaviskt perspektiv, Mikael Spång.

Rapport och Policy Brief 2015:6, Vem blir medborgare och vad händer sen? Naturalisering i Danmark, Norge och Sverige, Pieter Bevelander, Jonas Helgertz, Bernt Bratsberg och Anna Tegunimataka.

Kunskapsöversikt 2015:7, Kategoriernas dilemma: En kunskapsöversikt om kategorisering utifrån nationellt och etniskt ursprung i offentlig politik och forskning, Per Strömblad och Gunnar Myrberg.

Rapport och Policy Brief 2015:8, Valet och Vägen: Syriska flyktingar i Sverige, Emma Jörum Lundgren

Rapport och Policy Brief 2015:9, Arbetskraft från hela världen: Hur blev det med 2008 års reform?, Catharina Calleman och Petra Herzfeld Olsson (eds.).

Kunskapsöversikt 2016:1, Alla tiders migration!: immigrationens betydelse för Sveriges utveckling och välbefinnande, Dick Harrison.

Rapport och Policy Brief 2016:2, Invandringens arbetsmarknadseffekter: Lärdomar från den internationella litteraturen och svenska resultat, Mattias Engdahl.

Rapport och Policy Brief 2016:3, Irreguljär migration och Europas gränskontroller, Ruben Andersson.

Kunskapsöversikt 2016:4, Diaspora – ett begrepp i utveckling, Erik Olsson.

Kunskapsöversikt 2016:5, Migration within and from Africa, Aderanti Adepoju.

Rapport och Policy Brief 2016:6, Invandring, mediebilder och radikala högerpopulistiska partier i Norden, Anders Hellström och Anna-Lena Lodenius.

Kunskapsöversikt 2016:7, Invandring och företagande, Martin Klinthäll, Craig Mitchell, Tobias Schölin, Zoran Slavnić och Susanne Urban.

Rapport och Policy Brief 2016:8, Invandringens effekter på Sveriges ekonomiska utveckling, Bo Malmberg, Thomas Wimark, Jani Turunen & Linn Axelsson.

Kunskapsöversikt 2017:1, De invandringskritiska partiernas politiska inflytande i Europa, Maria Tyrberg och Carl Dahlström.

Kunskapsöversikt 2017:2, Hatbrott med främlingsfientliga och rasistiska motiv, Berit Wigerfelt och Anders S Wigerfelt.

Avhandlingsnytt 2017:3, Vägen till arbete. Utlandsföddas möte med den svenska arbetsmarknaden, André Asplund, Caroline Tovatt and Sara Thalberg (eds.).

Policy Brief 2017:4, Integration och tillit – långsiktiga konsekvenser av den stora invandringen till Norge, Grete Brochmann.

Kunskapsöversikt 2017:5, Invandringens historia – från "folkhemmet" till dagens Sverige, Mikael Byström och Pär Frohnert.

Rapport och Policy Brief 2017:6, Invandring i medierna – Hur rapporterade svenska tidningar åren 2010–2015?, Jesper Strömbäck, Felicia Andersson och Evelina Nedlund.

Rapport och Policy Brief 2017:7, Valdeltagande och representation – Om invandring och politisk integration i Sverige, Pieter Bevelander och Mikael Spång (eds.).

Rapport och Policy Brief 2017:8, Responsibility Sharing for Refugees in the Middle East and North Africa, Susan Martin.

Rapport och Policy Brief 2017:9, Reforming the Common European Asylum System, Bernd Parusel och Jan Schneider.

Rapport och Policy Brief 2017:10, A Fair Share: Refugees and Responsibility-Sharing, Alexander Betts, Cathryn Costello och Natascha Zaun.

Rapport och Policy Brief 2018:1, Somali Diaspora Groups in Sweden – Engagement in Development and Relief Work in the Horn of Africa, Nauja Kleist.

Rapport och Policy Brief 2018:2, Akademiskt utbyte och internationell migration – En studie av stipendiater inom Svenska institutets Visbyprogram 1997–2015, Andreas Åkerlund, Astrid Collsiöö och Mikael Börjesson.

Rapport och Policy Brief 2018:3, Ensamkommande barns och ungas väg in i det svenska samhället, Eskil Wadensjö och Aycan Çelikaksoy.

Rapport och Policy Brief 2018:4, Attityder till invandring – en analys av förändringar och medieeffekter i Sverige 2014–2016, Jesper Strömbäck och Nora Theorin.

Rapport och Policy Brief 2018:5, Familj, medborgarskap, migration – Sveriges politik för anhöriginvandring i ett jämförande perspektiv, Karin Borevi.

Avhandlingsnytt 2018:6, Barn och migration, André Asplund, Caroline Tovatt and Sara Thalberg (eds.).

Policy Brief 2018:7, Människohandel och människosmuggling i den irreguljära migrationen, Ryszard Piotrowicz.

Rapport och policy Brief 2018:8, Asylsökandes möte med Sverige – Lärdomar från en panelundersökning, Peter Esaiasson och Jacob Sohlberg.

Policy Brief 2018:9, Medborgarskapslagar – en global jämförelse, Rainer Bauböck.

Rapport och Policy Brief 2019:1, Bridging the Gaps – Linking Research to Public Debates and Policy-making on Migration and integration” Martin Ruhs, Kristof Tamas och Joakim Palme. Rapporten går att läsa via Delmis hemsida eller via Oxford University Press:

<http://fdslive.oup.com/www.oup.com/academic/pdf/openaccess/9780198834557.pdf>

Rapport och Policy Brief 2019:2, Från Afrikas horn till Sverige: Smuggling, informella nätverk och diasporans engagemang, Tekalign Ayalew Mengiste och Erik Olsson.

Rapport och Policy Brief 2019:3, Thai berry pickers in Sweden – A migration corridor to a low-wage sector, Charlotta Hedberg, Linn Axelsson and Manolo Abella.

Rapport och Policy Brief 2019:4, Internationella studenter i Sverige – Avgiftsreformens påverkan på inflödet av studenter, André Bryntesson och Mikael Börjesson.

Kunskapsöversikt och Policy Brief 2019:5, Migration and development – The role for development aid, Robert E.B. Lucas.

Policy Brief 2019:6, Åter till grunderna – Läsförmåga, immigration och arbetsmarknadsutfall i Sverige, Jon Kristian Pareliusson.

Policy Brief 2019:7, Ålder vid invandring och arbetsmarknadsintegration – det svenska exemplet, Torun Österberg.

Policy Brief 2019:8, Barn med posttraumatisk stress – utvärdering av en gruppintervention för ensamkommande flyktingbarn med symptom på posttraumatisk stress, Anna Sarkadi.

Policy Brief 2019:9, Suicidalt beteende och vård – skillnader mellan flyktingar, andra migranter och personer födda i Sverige, Ellenor Mittendorfer-Rutz.

Policy Brief 2019:10, Fri rörlighet för arbetstagare i EU och dess effekter på statsfinanserna, Marcus Österman, Joakim Palme och Martin Ruhs.

Rapport och Policy Brief 2020:1, De som inte får stanna: Att implementera återvändandepolitik, Henrik Malm Lindberg.

Rapport och Policy Brief 2020:2, Laglig migration för arbete och studier – Möjligheter att få uppehållstillstånd i Sverige för personer som saknar skyddsbehov, Bernd Parusel.

Rapport och Policy Brief 2020:3, Effekten av krig – Posttraumatisk stress och social tillit hos flyktingar, Jonathan Hall och Dennis Kahn.

Rapport och Policy Brief 2020:4, Åtgärder mot människosmuggling och människohandel: Är de förenliga med EU-stadgan om de grundläggande rättigheterna?, Vladislava Stoyanova.

Policy Brief 2020:5, Den reglerade invandringen och barnets bästa, Louise Dane.

Policy Brief 2020:6, Migrationspolitik, välfärd och jämlikhet, Björn Östbring.

Avhandlingsnytt 2020:7, Migranternas möte med svensk hälso- och sjukvård, André Asplund, Raoul Galli, Iris Luthman och Sara Thalberg (eds.).

Policy Brief 2020:8, Språkkaféet som arena för språkträning, Gunilla Jansson och Silvia Kunitz.

Policy Brief 2020:9, Nyanlända elever och lärande på gymnasieskolans språkintröduktionsprogram, Päivi Juvonen.

Rapport och Policy Brief 2021:1, Idrött och hälsa bland flickor - Uppfattningar och erfarenheter bland föräldrar från Somalia, Eritrea, Syrien och Sverige, Anders Kassman och Åsa Kneck.

Policy Brief 2021:2, Miljöprogram, migranter och utsatthet för covid-19, Erik Hansson, Lina Al-Nahar, Maria Albin, Eskil Jakobsson, Maria Magnusson och Kristina Jakobsson.

Rapport och Policy Brief 2021:3, Lokalsamhälletillit i Sverige före och efter flyktingkrisen, Susanne Wallman Lundåsen.

Kunskapsöversikt 2021:4, Tolkfunktionen i asylprocessen, Cecilia Wadensjö, Hanna Sofia Rehnberg och Zoe Nikolaidou.

Avhandlingsnytt 2021:5, Tidsbegränsade uppehållstillstånd, egenföretagande och skolsegregation - Aktuella avhandlingar om utrikes födda på arbetsmarknaden, Johanna Hemberg och Linus Liljeberg (eds.).

Rapport och Policy Brief 2021:6, Ungas uppväxtvillkor och integration, Sara Thalberg, André Asplund and Daniel Silberstein (eds.).

Policy Brief 2021:7, Invandring och välfärdsstaten, Tina Goldschmidt.

Policy Brief 2021:8, Interaktiv rasism på internet, i pressen och politiken, Mattias Ekman.

Policy Brief 2021:9, Polariserad demokrati. Hur uppfattade hot påverkar främlingsfientlighet och spänningar mellan olika grupper i samhället, Emma A. Renström och Hanna Bäck.

Rapport och Policy Brief 2021:10, Those who were sent back - Return and reintegration of rejected asylum seekers to Afghanistan and Iraq, Constanza Vera Larrucea, Henrik Malm Lindberg, and André Asplund.

Rapport och Policy Brief 2021:11, Trade Agreements as a Venue for Migration governance - Potential and Challenges for the European Union, Sandra Lavenex och Tamirace Fakhoury.

Policy Brief 2021:12, The evolving policy coherence for development. Risk or opportunity for the EU as a development actor?, Anna Michalski.

Avhandlingsnytt 2021:13, Nya perspektiv på segregation: skola, psykisk hälsa och bosättningsmönster, Embla Holmgren och Linus Liljeberg (eds.).

Utifrån idén om att exil är en erfarenhet som kan löpa över generationer syftar den här kunskapsöversikten till att teckna en bild av exillitteraturen i Sverige under de senaste 50 åren, från 1969 till 2019. Tanken om att exil kan fungera som ett ”kulturellt minne”, alltså ett minne som institutionaliseras och traderas mellan generationer, undersöks utifrån ett flertal skönlitterära exempel.

Kunskapsöversikten är författad av Daniel Pedersen, forskare i litteraturvetenskap vid Institutionen för kultur och estetik på Stockholms universitet.

Delegationen för migrationsstudier är en oberoende kommitté som initierar studier och förmedlar forskningsresultat som underlag till framtida migrationspolitiska beslut och för att bidra till samhällsdebatten.

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

Delegationen för
Migrationsstudier
Ju 2013:17